مَا شَاءَ اللّٰهُ لَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ

حسب فرمائش جناب حاجی محمد سعید صاحب تاجر کتب کلکتہ خلاصی لولہ نمبر ۱۵

۱۶۴۵

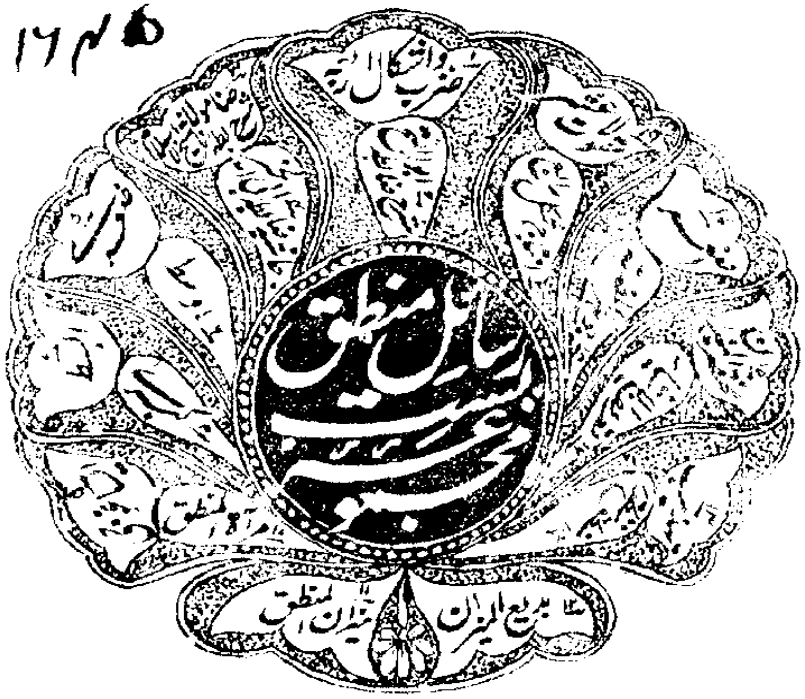

باہتمام احقر العبید راجی رحمت رب رشید محمد عبد المجید غفرلہ اللہ الحمید

مطبع مجیدی فرخ آباد یوپی مطبوعہ عرض

عاجز کے کارخانے سے ہر قسم کی کتابیں بہت تازہ جلد بکفایت ولیو پے ایبل روانہ ہوتی ہیں۔ المشتہر محمد سعید تاجر کتب مالک مطبع مجیدی کانپور

جدول اشکال اربعہ

مع امثلہ ہر یک بطریق تفصیل و بشرط ہر واحد

و للہ الحمد ضروب مستخرجہ طبع والای مولانا مولوی

قدرت احمد مرحوم و مغفور محشی مطبع حسنی

الشکل الاول

صغری موجبۃ کلیۃ	صغری موجبۃ کلیۃ	صغری موجبۃ جزئیۃ	صغری موجبۃ جزئیۃ	
وکبری موجبۃ کلیۃ	وکبری سالبۃ کلیۃ	وکبری موجبۃ کلیۃ	وکبری سالبۃ کلیۃ	
فکل انسان حیوان	فکل انسان حیوان	فبعض الحیوان انسان	فبعض الحیوان انسان	
وکل حیوان جسم	ولاشیء من الحیوان بحجر	وکل انسان ناطق	ولاشیء من الانسان بحجر	
فکل انسان جسم	فلاشیء من الانسان بحجر	فبعض الحیوان ناطق	فبعض الحیوان لیس بحجر	

الشکل الثانی

صغری موجبۃ کلیۃ	صغری سالبۃ کلیۃ	صغری موجبۃ جزئیۃ	صغری سالبۃ جزئیۃ	
وکبری سالبۃ کلیۃ	وکبری موجبۃ کلیۃ	وکبری سالبۃ کلیۃ	وکبری موجبۃ کلیۃ	
فکل انسان حیوان	فلاشیء من الحجر بانسان	فبعض الحیوان انسان	فبعض الحیوان لیس بانسان	
ولاشیء من الحجر بحیوان	وکل ناطق انسان	ولاشیء من الحجر بناطق	وکل ناطق انسان	
فلاشیء من الانسان بحجر	فلاشیء من الحجر بناطق	فبعض الحیوان لیس بحجر	فبعض الحیوان لیس بناطق	

الشکل الثالث

صغری موجبۃ کلیۃ	صغری موجبۃ کلیۃ	صغری موجبۃ کلیۃ	صغری موجبۃ جزئیۃ	صغری موجبۃ جزئیۃ	صغری موجبۃ کلیۃ	
وکبری موجبۃ کلیۃ	وکبری سالبۃ کلیۃ	وکبری موجبۃ جزئیۃ	وکبری موجبۃ کلیۃ	وکبری سالبۃ کلیۃ	وکبری سالبۃ جزئیۃ	
فکل انسان حیوان	فکل انسان حیوان	فبعض الحیوان انسان	فبعض الحیوان انسان	فکل حیوان جسم	فبعض الحیوان لیس بانسان	
وکل انسان ناطق	وبعض الحیوان لیس بحجر	وکل انسان ناطق	ولاشیء من الحیوان بحجر	وبعض الحیوان لیس بحجر	وبعض الحیوان لیس بحجر	
فبعض الحیوان ناطق	فبعض الحیوان لیس بحجر	فبعض الحیوان ناطق	فبعض الانسان لیس بحجر	فبعض الجسم لیس بحجر	فبعض الجسم لیس بحجر	

الشکل الرابع

صغری موجبۃ کلیۃ	صغری موجبۃ کلیۃ	صغری سالبۃ کلیۃ	صغری موجبۃ کلیۃ	صغری موجبۃ جزئیۃ	صغری سالبۃ جزئیۃ	صغری سالبۃ کلیۃ
وکبری موجبۃ کلیۃ	وکبری موجبۃ جزئیۃ	وکبری موجبۃ کلیۃ	وکبری سالبۃ کلیۃ	وکبری سالبۃ کلیۃ	وکبری موجبۃ کلیۃ	وکبری موجبۃ جزئیۃ
فکل انسان حساس	فکل انسان حیوان	فلاشیء من الحجر بحیوان	فکل انسان حیوان	فبعض الحیوان لیس بنسان	فکل انسان جسم	فلاشیء من الانسان بحجر
وکل ناطق انسان	وبعض الحساس انسان	وکل حساس حیوان	ولاشیء من الحیوان بحجر	ولاشیء من الحجر بحیوان	وبعض الحیوان لیس بانسان	وبعض الحیوان انسان
فبعض الحساس ناطق	فبعض الحیوان حساس	فلاشیء من الحجر بحساس	فبعض الحیوان لیس بحجر	فبعض الانسان لیس بکاتب	فبعض جسم لیس بحیوان	فبعض الحجر لیس بحیوان

بسم الله الرحمن الرحيم

شرح الضابطة لمولانا ابى الفتح رح

قوله وضابطة شرائط الاربعة الخ تحرير هذه الضابطة ان قوله عموم موضوعية الاوسط مع ملاقاته الاصغر بالفعل اشارة الى الشروط الثلثة للشكل الاول والثالث وهو مع قوله او حمله على الاكبر اشارة الى الشق الاول من شرط الرابع وقوله اما من عموم موضوعية الاكبر مع الاختلاف فى الكيف اشارة الى شرط الشكل الثانى بحسب الكم والكيف وهو مع ما قبله من قوله عموم موضوعية الاوسط اشارة الى الشق الثانى من شرط الرابع اى لابد فى الاول والثالث من عموم موضوعية الاوسط لشئ فى الجملة فيلزم كلية الكبرى فى الشكل الاول اذ لا موضوعية للاوسط فيه الا فى الكبرى ويلزم كلية احد المقدمتين فى الثالث اذ لا وسط فيه موضوع فيهما معا ومن ملاقاة الاوسط للاصغر اى ايجابه له بالفعل فيلزم ايجاب الصغرى فى احدى نتيجتيها فيهما معا ولابد فى الرابع من هذا اى من عموم موضوعية الاوسط لشئ فيلزم كلية صغراه ومن ملاقاته له فيلزم ايجاب صغراه ومن حمله عليه ايجابا فيلزم ايجاب كبراه او من عموم موضوعيته الاكبر لشئ او عموم موضوعية الاوسط لشئ مع اختلاف المقدمتين فى الكيف فيلزم كلية احدى مقدمتيه مع اختلافهما ايجابا وسلبا ولابد فى الثانى من عموم موضوعية الاكبر لشئ مع الاختلاف فى الكيف فيلزم كلية كبراه مع اختلاف مقدمتيه ايجابا وسلبا هذا وفى اعدة العبارة المذكورة لهذا المعنى نظر مع ان قوله او حمله على الاكبر ان كان معطوفا على

المنافاة المذكورة فى الصغرى الممكنة العامة مع الكبرى الوقتية او المنتشرة وبالجملة الاختلاطات المنتجة من هذا الشكل اربعة وثمانون وغير المنتجة خمسة وثمانون فلو حملت المنافاة المذكورة على ظاهرها لم تكن موجودة فى كثير من الاختلاطات المنتجة وان صرفت عن ظاهرها على ما ذكر كانت موجودة فى كثير من الاختلاطات الغير المنتجة ايضا فيختل الضابطة المذكورة طردا وعكسا ولو لم يتعرض بشرط هذا الشكل بحسب الجهة فى الضابطة او مطلقا بل بشرط شئ من الاشكال بحسبها فيه او مطلقا وقال لابد من عموم موضوعية الاوسط مع ملاقاته للاصغر وحدها او مع حمله على الاكبر او عموم موضوعية الاكبر او عموم موضوعية الاوسط مع الاختلاف فى الكيف او ذلك العموم مع كان ضابطا واضحا مختصرا مطردا ومنعكسا فقط

تم شرح الضابطة لمولانا ابى الفتح رح

بسم الله الرحمن الرحيم

شرح الضابطة لمولانا شيخ الاسلام رح

وضابطة شرائط الاشكال الاربعة اى القانون الذى يعرف منه شرائطها مجملة انه لابد فى انتاجها من احد الامرين اما من عموم موضوعية الاوسط اى استغراقه بان يكون جميع افراده محكوما عليها للاكبر او للاصغر مع ملاقاته اى الاوسط للاصغر بالفعل يعنى مع حمل الاوسط على الاصغر او وضعه له بالفعل كما فى جميع ضروب الشكل الاول والثالث وبعض ضروب الرابع فانه يشترط فيما سبق كون الاوسط محكوما عليه بالاكبر حكما كليا فى كبرى جميع ضروب الاول مع حمله على الاصغر بالفعل واشتراط الكلية فى احدى مقدمتى الشكل الثالث الذى موضوعه الاوسط مطلقا مع الفعلية فى صغراه فيلزم وضع الاوسط للاصغر بالفعل وغير الكلية فى الضربين الاولين والرابع والسابع من الشكل الرابع الذى موضوعية الاوسط فى الصغرى مع وجوب الفعلية فى مقدمتى الرابع مطلقا او لابد من عموم موضوعية الاوسط مع حمله على الاكبر كما فى الضرب الثالث والثامن للشكل الرابع فان الاوسط يكون محكوما عليه كليا فى صغراهما محمولا على الاكبر فى الكبرى بالفعل او من عموم

موضوعية الاكبر اى كون الاكبر محكوما عليه حكما كليا بالاوسط مع الاختلاف اى اختلاف الصغرى والكبرى فى الكيف اختلافا مع منافاة نسبة وصف الاوسط الى وصف الاكبر الموضوع لنسبة اى نسبة وصف الاوسط الى ذات الاصغر بان يكون كل من النسبتين موجبة بجهة تستلزم صدق كل منهما كذب الاخرى عند اتحاد الموضوع والمحمول وينبغى ان تعلم ان عدم موضوعية الاكبر مع الاختلاف ايجابا وسلبا اشارة الى الضرب الخامس والسادس للشكل الرابع فان الاوسط فى كبراهما محمول على جميع افراد الاكبر واشارة ايضا بحسب الكيفية والكمية الى ضروب الشكل الثانى الذى الاوسط محمول فى مقدمتيه مع كلية الكبرى واختلاف المقدمتين كيفية واما المنافاة بين نسبة وصف الاوسط الى الاكبر وبين نسبته الى الاصغر تلويحا الى شرطيه بحسب الجهة اعنى كون الصغرى ضرورية او دائمة او كبرى من الدائمتين او العرفيتين او المشروطتين وكون الصغرى ضرورية على تقدير كون الكبرى ممكنة وكون الكبرى ضرورية او مشروطة عامة او خاصة على تقدير كون الصغرى ممكنة وذلك التلويح بالنظر الى ان لو انتفى الشرط الاول بحسب الجهة كان نهاية حال الصغرى ان يحكم فيها بالضرورة فى جميع اوقات الوصف وغاية امر الكبرى ان يحكم فيها بالضرورة فى وقت معين فالاختلاف بالايجاب والسلب لا يوجب تنافى المطلوب لجواز صدق ضرورة الايجاب فى جميع اوقات الوصف وضرورة الوصف فى وقت اخر بالقياس الى شئ واحد بالعكس وكذا لو لم يكن الشرطية الثانية لم يوجد ذلك التنافى من اختلاف الايجاب والسلب بالدوام الوصفى فى جانب والامكان فى جانب كما لا يخفى فان قيل فلا يصح اعتبار تلك المنافاة فى اختلاط الممكنة الموجبة الصغرى مع المشروطة العامة السالبة اذ لا تنافى بين امكان المحمول نظرا الى الذات وكون سلبه ضروريا بحسب الوصف وقد فهم من الكلامات ذلك الاختلاط مبنيا على هيأة الشكل الثانى قلنا قد اشرنا الى دفع ذلك بقوله وصف الاكبر وذلك لان المقصود فى الشكل الثانى المنافاة بين ذات الاصغر ووصف الاكبر لا ذاته ولا شك انه ممتنع بالنسبة الى ذات الموضوع فى

الممكنة الموجبة مع وصف الموضوع فى المشروطة السالبة ولعمرى لقد احسن ما قال حيث انى
بنوع من الاعجاز فى ايراد هذه الضابطة الموجزة غاية الايجاز مع اشتمالها على الاشارة الى جميع
شرائط الاشكال الاربعة لكن على وجه الابهام والاجمال الا انه لو تعرض لشرائط الرابع بحسب الجهة
كالاتيان بها فيما قيل مخافة التطويل ولئلا يلزم منه مزية الاجمال على ان لو اعتبرت الاشارة الى
شرائطه بحسب الكمية والكيفية لزم تغيير فى عبارة فالاحسن ان يقال مع الاختلاف فى الكيف فقط
او مع منافاة نسبة اه وايضا الاولى ان يؤخر قوله بالفصل عن قوله حمله على الاكبر لان ذلك معتبر
فى هذا الحمل ايضا بل لو قال على الاكبر لكفى لان الملاقاة مساوية للحمل كما للوضع على ما سبق تامل

تم شرح الضابطة لمولانا شيخ الاسلام

بسم الله الرحمن الرحيم

حاشية الضابطة لمولانا ابى الخير قدس سره

قوله الى وصف الاكبر قال بعض سادات المحشين وانما عبر عن المنسوب اليه فى الكبرى بوصف
الاكبر ليكون محمولا فى المطلوب والا فالمنسوب اليه فيها ذات الاكبر كما ان المنسوب اليه فى الصغرى ذات الاصغر
انتهى عبارته حاصله ان المراد فى هذه الضابطة هو ذات الاكبر وذكر الوصف ليس الا لرعاية النكتة المذكورة
وعلى هذا ينبغى ذلك البعض مقصود الضابطة فاعترض فى شرح الضابطة بقوله ولا يذهب على من
له ادنى تامل ان المنافاة المذكورة غير متحققة فى كثير من الاختلاطات المنتجة من هذا الشكل كاختلاط
الصغرى الممكنة العامة مع الكبرى المشروطة العامة او الخاصة وكاختلاط الصغرى المطلقة العامة
مع الكبرى المشروطة العامة او الخاصة او العرفية العامة او الخاصة اللهم الا ان يعتبر المنافاة
المذكورة اعم من ان يكون بين نفس النسبتين او نوعيهما بان يبدل الضرورة الوصفية فى
احدهما بالضرورة الذاتية او الدوام الوصفى بالدوام الذاتى فيعتبر المنافاة بينهما فيحصل
المنافاة بين المقدمتين فى الصورة المذكورة قطعا لكن هذا لو وجد تلك المنافاة فى الصور
الغير المنتجة ايضا كعكس الاختلاطات المنتجة المذكورة اعنى اختلاط الكبرى الممكنة العامة مع

الصغرى المشروطة العامة او الخاصة واختلاط الكبرى المطلقة العامة مع الصغرى المشروطة العامة
او الخاصة او العرفية العامة او الخاصة ولا فرق بين الضرورة الوقتية والمنتشرة وبين الضرورة الوصفية و
الدوام الوصفي في كونها في احدى النسبتين منافية بنوعها للامكان العام والاطلاق العام وما هو اخص منهما
في النسبة الاخرى فيلزم ان يوجد المنافاة المذكورة في الصغرى الممكنة العامة مع الكبرى الوقتية او
المنتشرة وبالجملة الاختلاطات المنتجة من هذا الشكل اربعة وثمانون وغير المنتجة خمسة وثمانون فلو حملت
المنافاة المذكورة على ظاهرها لو كان موجودة في كثير من الاختلاطات المنتجة وان صرفت عن ظاهرها
على ما ذكر كانت موجودة في كثير من الاختلاطات الغير المنتجة ايضا فتختل الضابطة طردا وعكسا الى هنا
انتهى ما ذكره السيد المحشي حق لا ريب فيه والمحشي الفاضل ليزدي ارادان يدفع الاعتراض
الوارد المذكور ولم يتفصى عنه فذهب الى ان المراد هو وصف الاكبر وليس الوصف للسكنة
بالكسرة بل هو المقصود وبنى الكلام على هذا في شرح المنافاة واستدل على دوران الملاقاة وجودا
وعدما على شرائط الجهة في الشكل الثاني ونحن نقول لا يتم الدلائل المذكورة لانا نقول قوله واذا كان
مسلوبا عن ذاته بالفعل كان مسلوبا عن وصفه بالفعل ممنوع فانه يجوز في مثالنا هذا كل كاتب
ليس متحركا الاصابع بالفعل سلب تحرك الاصابع عن ذات الكاتب ولا يجوز سلب تحرك الاصابع
عن وصف الكتابة وقوله وكذا اذا كانت الكبرى ممكنة والصغرى ضرورية مثل ما مر ممنوع ايضا فان
المراد بمثل ما مر انه ح يكون نسبة وصف الاوسط الى ذات الاكبر بامكان الايجاب مثلا واذا كان نسبة
وصف الاوسط الى ذات الاكبر بالامكان كانت النسبة الى وصف الاكبر ايضا بالامكان ولا يخفى انه
لا يلزم من امكان الايجاب بالنظر الى الذات امكان الايجاب بالنظر الى الوصف كما في مثالنا
هذا كل كاتب ساكن الاصابع بالامكان فان ثبوت سكون الاصابع لذات الكاتب بالامكان
وليس ثبوت سكون الاصابع لوصف الكتابة بالامكان بل بالامتناع فلم يتم الدليل ولم يستقم
الضابطة وهذه شبهة عويصة لا يبرح دفعها فقط

تمت حاشية الضابطة لمولانا الى الخير رحمه الله تعالى

To: www.al-mostafa.com

بسم الله الرحمن الرحیم

بدانکه هرچه در ذهن درآید اگر خالی از حکمی باشد آنرا تصور خوانند چون تصور انسان مثلا و اگر با حکم باشد آنرا تصدیق خوانند چنانکه زید نویسنده است مثلا و حکم نسبت امریست با امری بر وجه ایقاع و آنرا ایجاب خوانند چون انسان کاتب است یا بر وجه انتزاع و آنرا سلب خوانند چون انسان کاتب نیست و هریک از تصور و تصدیق اگر بفکر حاصل شود آنرا ضروری و بدیهی خوانند چون تصور حرارت و برودت و تصدیق بآنکه آتش گرم است و اگر بفکر حاصل شود آنرا نظری و کسبی خوانند چون تصور روح و تصدیق بآنکه عالم حادث است و فکر آنست که در معلومات تصرف کند بترتیب بعضی با بعض بوجهیکه او را کند بدانستن مجهول و هرچه دروی فکر کنند و بتصور دیگر او را کنند آنرا معرف و قول شارح خوانند چنانکه معنی حیوان که جوهریست جسم نامی حساس متحرک بالارادة است و معنی ناطق که دریابنده

معقولات ست متفق فی الحقیقة ... جمع کنی و گوئی حیوان ناطق نجا تصور انسان

حاصل ست هر چه ذهن فکر کند و بتصدیق او اکنند آنرا دلیل و حجت خوانند چنانکه گوئی

عالم متغیر ست هر متغیر حادث ست پس عالم حادث ست فصل در مباحث معرف

هر چه متصور شود اگر منع کند از شرکت بین کثیرین آنرا جزئی حقیقی خوانند چون

ذات زید اگر منع نکند آنرا کلی خوانند چون مفهوم انسان و آن کثیرین را افراد و جزئیات

خوانند چون زید و عمرو و بکر و غیر آن چون کلی را نسبت کنی با افراد گوئی

انسان نوع است چون انسان آنرا نوع خوانند بهر حقیقت افراد اضافی اگر

مشترک ست میان حقیقت آنرا و ماهیت دیگر چون حیوان که تمام مشترک

است میان انسان و دیگر حیوانات آنرا جنس خوانند و اگر نه جنس باشد آنرا فصل خوانند

خواه مشترک نباشد چون ناطق و خواه مشترک و لکن تمام مشترک نباشد چون حساس و ماشی

خارج از حقیقت افراد باشد اگر خاص بیک ماهیت باشد آنرا خاصه خوانند چون

ضاحک و اگر خاص نباشد آنرا عرض عام خوانند چون ماشی و جنس اگر تمام مشترک باشد

به نسبت با همه مشارکات آنرا جنس قریب خوانند چون حیوان و اگر به نسبت با بعضی مشارکات

تمام مشترک باشد فقط آنرا جنس بعید خوانند چون جوهر که مشترک ست میان انسان و

مجردات و حیوانات و نباتات و جمادات و تمام مشترک نیست مگر بنسبت یا مجردات

مرکب بعد مختلف میشود و هرگاه که جنس قریب را با فصل قریب جمع کنی آنرا حد تام

خوانند چون حیوان ناطق مر انسان را و اگر جنس بعید را با فصل قریب جمع کنی آنرا حد ناقص

گویند چون جسم نامی حساس مر انسان را و هرگاه که جنس قریب را با خاصه جمع کنی آنرا رسم تام گویند

چون حیوان ضاحک مر انسان را و اگر جنس بعید را با خاصه جمع کنی آنرا رسم ناقص خوانند

چون جسم ضاحک مر انسان را همچنین اگر عرض عام را با خاصه جمع کنی رسم ناقص خوانند چون

موجود ضاحک مر انسان را بدانکه جنس و فصل و حد را بیشتر در حقایق موجوده در اعیان

استعمال میکنند و در ذهنیات اعتبارية نیز چون اصطلاحات نحاة مثل کلمه و اسم و فعل و

حرف و معرب و مبنی استعمال میکنند و پیش اهل عربیت حد معنی معرف باشد و اقسام اربعه دو

و فصل باشد و فصل در مباحث حجت و دلیل ما به التصدیق را قضیه خوانند و قضیه بر سه قسم است

یکی حملیه آن مرکب باشد از دو مفرد مثل الانسان کاتب و آنرا موجبه خوانند و الانسان لیس

بکاتب و آنرا سالبه خوانند و محکوم حملیه را در حملیه موضوع خوانند و محکوم به را محمول دوم

شرطیه متصله آن مرکب باشد از دو قضیه که میان ایشان حکم کرده باشند باتصال چون

کلما کانت الشمس طالعة کان النهار موجودا و این را موجبه خوانند و اگر حکم کرده باشد بسلب

پس تحقیق حکم بر ان صدق موجبه دون تباین صدق ملزوم ش

انفصال حقیقی لیس البتة ذا کان الشرط لقیه کان اللیل موجودا وایرا کان الیوم
موجودا و این شرطیه منفصله آن مرکب باشد و قضیه که بیان ایشان حکم کرده باشند بانفصال
به سلب انفصال و منفصله بر سه قسم ست اول حقیقیه که در وی حکم کرده باشند بانفصال در
صدق و کذب هر دو چون هذا العدد اما زوج و اما فرد و این را موجبه حقیقیه گویند یا حکم
کرده باشند به سلب این انفصال چون لیس البتة هذا العدد اما زوج و اما منقسم بمتساویین
این را سالبه حقیقیه خوانند دوم مانعة الجمع که در وی حکم کرده باشند بانفصال از صدق
فقط یا به سلب این انفصال چون هذا الشیء اما شجر و اما حجر لیس البتة هذا الشیء اما شجر و
اما حجر چهارم مانعة الخلو که در وی حکم کرده باشند بانفصال در کذب فقط یا به سلب این انفصال
چون هذا الشیء اما لا حجر و اما لا شجر و لیس البتة هذا الشیء اما لا حجر و اما لا شجر و دلیل چون مرکب شود ارجملیا
صورت آنرا قیاس اقترانی خوانند و در وی چهار شکل منعقد گردد و بیان این معنی

آن ست که چون در قضیه حملیه نسبت محمول با موضوع مجهول باشد احتیاج
باشد بحد وسطی که او را با هر یک ازین موضوع و محمول قضیه مطلوبه مبنی باشد تا
بواسطه معرفت این هر دو نسبت محمول با موضوع که مطلوب ست معلوم شود مثلاً
نسبت ج که محمول ست با ب که موضوع ست چون محمول با ب مجهول باشد متوسط شود پس اینجا
سه چیز ست اول موضوع قضیه مطلوبه دوم محمول قضیه مطلوبه سوم متوسط پس اگر متوسط
محمول شود و موضوع مطلوبه موضوع شود محمول مطلوبه آنرا شکل اول گویند چون کل
ب آ و کل ج ب پس کل ج آ و اگر عکس این باشد شکل چهارم گویند و این بعید از
طبع ست مثل کل آ ب و کل ج آ پس بعض ب ج و اگر متوسط محمول شود هر دو را
آنرا شکل ثانی خوانند چون کل ب آ و لاشی من ج آ پس لاشی من ب ج و اگر
هر دو را موضوع شود آنرا شکل ثالث گویند چون کل آ ب و کل آ ج پس بعض ب ج
و اگر دلیل مرکب شود از منفصله یا از منفصله آنرا قیاس استثنائی خوانند مثال
چون کلما کان هذا الشیٔ انسانا کان حیوانا لکنه انسان فهو حیوان لکنه لیس بحجر
فلیس بانسان مثال منفصله حقیقیه چون هذا العدد اما زوج و اما فرد لکنه زوج
فلیس بفرد لکنه فرد فلیس بزوج لکنه لیس بزوج فهو فرد لکنه لیس بفرد فهو زوج تمام شد

اوسط

بسم الله الرحمن الرحیم

بدانکه علم بر دو نوع ست یکی تصور دوم تصدیق تصور ادراک ماهیت را گویند و تصدیق حکم را گویند بعد از تصور و حکم بر دو نوع ست یکی ثبوتی چون زید عالم دوم سلبی چون زید لیس بعالم **فصل** لفظ بر دو نوع ست مفرد و مرکب مفرد لفظی را گویند که جزو آن لفظ دلالت نکند بر جزو معنی چون رجل که لام را بر جزو معنی او دلالت نیست و مرکب لفظی را گویند که جزو آن لفظ دلالت کند بر جزو معنی او چون عبد الله در حالت غیر علم **فصل** لفظ مفرد بر دو نوع ست کلی و جزئی کلی لفظی را گویند که در معنی او شرکت باشد چون لفظ انسان میان کما فوق او در معنی او شریک اند و جزئی لفظی را گویند که در معنی او شرکت نباشد چون زید و عمر **فصل** کلی بر پنج نوع ست جنس نوع فصل خاصه و عرض عام

جنس آن کلی را گویند که داخل ماهیت باشد و بر مختلف الحقایق اطلاق
کرده چنانکه حیوان که داخل ماهیت انسان ست و بر آدمی و اسپ و شتر اطلاق
توان کرد و نوع کلی را گویند که تمام ماهیت باشد و بر مختلف العدد اطلاق
کنند چنانچه انسان که بر زید و عمرو و بکر اطلاق توان کرد و فصل کلی را گویند
که داخل اصل ماهیت باشد و بدان تمیز یک نوع حاصل شود از انواع دیگر چنانچه
ناطق که بدان تمیز انسان ست از حیوانات دیگر و هر یک از جنس و فصل را ذاتی
گویند و عرض عام کلی را گویند که در دو نوع یا بیشتر موجود باشد چنانچه ضحک به
انسان و دیگر حیوانات موجودات و عرض خاص کلی را گویند که در یک
نوع موجود باشد نحو چنانچه ضحک که در انسان موجود ست و در حیوانات
دیگر نیست **فصل** حد بر دو نوع ست حد تام و حد ناقص حد تام آن بود که
مرکب باشد از جنس قریب و فصل قریب چنانکه گوئی در حد انسان که حیوان
ناطق حیوان جنس قریب ست و ناطق فصل قریب و حد ناقص حدی را گویند
که مرکب باشد از جنس بعید و فصل قریب چنانکه گوئی در حد انسان که جسم
نامی یا مرکب باشد از بعض عوارض و فصل قریب چنانکه گوئی باش ناطق

یا مقتصر باشد بر فصل ترتیب چنانچه ناطق در رسم هر دو نوع ست کامل و ناقص
رسم کامل آنرا گویند که مرکب باشد از جنس و خاصه چنانچه گوئی در رسم انسان
حیوان ضاحک و رسم ناقص آنرا گویند که مرکب باشد از جنس بعید و خاصه چنانکه
گوئی در رسم انسان که جسم ضاحک یا مقتصر باشد بر خاصه چنانچه در رسم
انسان ضاحک **فصل** قضیه بر دو نوع ست یکی قضیه حملیه دوم قضیه شرطیه
قضیه حملیه مرکبی را گویند که در وی حکم کنند به ثبوت جزو دوم جزو اول را یا نفی
جزو دوم از جزو اول چنانچه گوئی زید عالم ست یا عالم نیست جزو اول را
موضوع گویند و جزو دوم را محمول و قضیه حملیه بر انواع ست یکی شخصیه
یعنی قضیه را گویند که موضوع او جزئی حقیقی باشد چون زید انسان و زید
لیس بحمار دوم مهمله یعنی قضیه که موضوع او کلی باشد مجرد از لفظ حاضر چون
الانسان حیوان و الانسان لیس بحجر سوم محصوره یعنی قضیه که لفظ حاضر در وی
در آمده باشد و حاضر چهار لفظ ست چون کل و بعض و لاشئ و لیس بعض
چون کل انسان حیوان و بعض الحیوان انسان و لاشئ من الانسان بحجر
و بعض الحیوان لیس بانسان و لیس بعض الحیوان بانسان **فصل** قضیه حملیه

اوسط ۴

که دروی وجه حمل را بیان کنند آنرا موجهه گویند و آن سیزده نوع ست
بدین تفصیل ضروریه مشروطه عامه مشروطه خاصه عامه مطلقه عرفیه عامه
عرفیه خاصه وقتیه منتشره وجودیه لاضروریه وجودیه لادائمه مطلقه عامه
ممکنه خاصه ممکنه عامه ضروریه قضیه را گویند که محمول او ضروری باشد بحسب
ذات موضوع چون کل انسان حیوان بالضرورة مشروطه عامه قضیه را
گویند که محمول او مر موضوع را بحسب عنوانی ضروری باشد بحسب ذات
موضوع چون بالضرورة کل کاتب متحرک الاصابع مادام کاتبا لادائما
دائمه مطلقه قضیه را گویند که محمول او دائم باشد مر موضوع را بحسب ذات
موضوع چون کل جسم مؤلف دائما عرفیه عامه قضیه را گویند که محمول او
دائم باشد مر موضوع را بحسب عنوانی موضوع آخر چون کل کاتب متحرک
الاصابع مادام کاتبا عرفیه خاصه قضیه را گویند که محمول او مر موضوع را دائم باشد
بحسب وصف عنوانی موضوع نه دائما چون کل خمر مسکر لا دائما بل مادام خمرا وقتیه
قضیه را گویند که محمول او مر موضوع را ضرور باشد بحسب وقت معین نه دائما
چون بالضرورة کل قمر منخسف لا دائما بل وقت حیلولة الارض بینه و بین الشمس

۵ اوسط

منتشره قضیه را گویند که محمول او مر موضوع را ضروری باشد نه دائما
بل بحسب وقت لامعین چون بالضرورة کل انسان متنفس لادائما بل البعض
الاوقات وجودیه لاضروریه قضیه را گویند که محمول او مر موضوع را حاصل آید
نه بطریق ضرورت چون کل انسان قائم بالفعل لا بالضرورة وجودیه دائمه
قضیه را گویند که محمول او مر موضوع را حاصل باشد مطلقا چون کل انسان
کاتب بالفعل لادائما مطلقه عامه قضیه را گویند که محمول او مر موضوع را حاصل
باشد مطلقا بیان کیفیت حصول چون کل فرس حساس بالاطلاق العام
ممکنه خاصه قضیه را گویند که هر طرف محمول او ضروری نباشد موضوع را
چون کل ذهب فلز بالامکان الخاص یعنی ذوبان و عدم ذوبان هیچ
یکی ضروری نیست مر ذهب را ممکنه عامه قضیه را گویند که طرف مخالف محمول
او ضروری نباشد چون کل ذهب فلز بالامکان العام یعنی عدم ذوبان
ضروری نیست مر ذهب را قضیه شرطیه بر دو نوع ست یکی شرطیه متصله
دوم شرطیه منفصله شرطیه متصله قضیه را گویند که حکم در او معلق باشد
چنانچه گوئی ان کانت الشمس طالعة فالنهار موجود این قضیه را متصله

موجبه خوانند و اگر گوئی لیس ان کانت الشمس طالعة فالنهار موجود این
را متصله سالبه گویند و جزو اول را مقدم گویند و جزو دوم را تالی گویند
و شرطیه منفصله قضیه را گویند که حکم کنی بتنافی میان دو چیز چنانچه
گوئی العدد اما زوج او فرد و این قضیه شرطیه منفصله بر سه نوع است
مانعة الجمع و الخلو یعنی قضیه که حکم کنی در و بامتناع اجتماع و ارتفاع هر دو
چنانچه نظیرش در عدد گفته شد دوم مانعة الجمع که حکم کنی در و بامتناع اجتماع
نه امتناع ارتفاع چنانچه گوئی هذا اللون اما اسود و اما ابیض سوم مانعة الخلو
یعنی قضیه که حکم کنی در و بامتناع ارتفاع نه امتناع اجتماع چنانچه گوئی هذا
اما لا شجر و اما لا حجر **فصل** تناقض عبارت ست از اختلاف دو قضیه در
ایجاب چنانچه گوئی یکی صادقه باشد دوم کاذبه و شرط تناقض اتحاد
است در موضوع و محمول و زمان و مکان چه اگر گوئی زید عالم ست و دیگر
زید عالم نیست و مراد از زید شخص آخر ست تناقض نباشد و همچنین اگر
یک جا علم فقه مراد باشد و جای دیگر علم منطق هم تناقض نباشد و دیگر
شرط تناقض اختلاف ست در جهت حکم یعنی در ضروریه اگر قضیه محصوره باشد

اوسط

تقابل عبارت ست از اختلاف معانی دو چیز در یک محل و در یک زمان
و در یک جهت و اقسام تقابل چهار ست یکی را تضایف گویند چون صانع و
مصنوع دوم را تضاد گویند چون سواد و بیاض سوم را تناقض گویند چون
وجود و عدم چهارم را ملکه و عدم گویند چون حرکت و سکون فصل عکس عبارت
است از انچه محکوم علیه را محکوم به کنند با ابقای سلب و ایجاب صدق و کذب
عکس موجبهٔ کلیه موجبهٔ جزئیه آید چنانکه اگر گوئی این قضیه کل
انسان حیوان و یا بعض العالم انسان در عکس چنین گوئی که بعض الحیوان
انسان و بعض الانسان عالم زیرا که محمول قضیه احتمال عموم دارد پس
جزوی ثانی متیقن باشد و عکس سالبهٔ کلیه سالبهٔ کلیه آید چنانچه این قضیه را گوئی
لاشیء من الانسان بحجر و لاشیء من الحجر بانسان عکس باشد زیرا چه هرگاه
که چنانچه جزو انسان حجر نباشد یا بقطع هیچ جزو از حجر نیز انسان نباشد
اما سالبهٔ جزئیه عکس ندارد زیرا چه این قضیه صادق ست که بعض الحیوان
لیس بانسان و عکس او بعض الانسان لیس بحیوان صادق نیست پس
معلوم شد که عکس سالبهٔ جزئیه بیقین سالبهٔ جزئیه نباشد فصل عکس

نقیض عبارت ست از انچه که مقابل محکوم علیه را محکوم به نقیض کنی و محکوم به را
نقیض محکوم علیه کنی با بقای صدق و کذب چنانچه اگر خواهی این قضیه را که
کل انسان حیوان باشد عکس نقیض کنی گوئی کل لا حیوان لا انسان فصل بدانکه
در اصطلاح منطق اگر استدلال از عام بر خاص کنی آنرا قیاس گویند چنانچه
گوئی کل انسان حیوان و کل حیوان جسّاس نتیجه آید کل انسان جسّاس و اگر از خاص بر
عام استدلال کنند آنرا استقراء گویند چنانچه هر یک حیوان را می بینیم که گاه
مضغ فک اسفل می جنباند و اگر از خاص بر خاص استدلال کنند آنرا تمثیل
گویند چنانچه گوئی شجر حادث ست زیرا که جسم ست پس باید که فلک نیز حادث
باشد زیرا که او نیز جسم ست و استقراء و تمثیل علم ظنی ست نه قطعی فصل قیاس
بر دو نوع ست یکی اقترانی و دوم استثنائی اقترانی آنرا گویند که نتیجه آن قیاس
یا نقیض نتیجه در مقدمات آن قیاس مذکور نباشد چنانکه گوئی کل انسان حیوان
و کل حیوان جسّاس یعنی کل انسان جسّاس در مقدمات قیاس مذکور نیست و
استثنائی قیاسی را گویند که نتیجه یا نقیض نتیجه در مقدمات آن قیاس مذکور باشد
چنانچه گوئی اگر این شخص انسان ست او حیوان باشد لیکن انسان ست پس او

اوسط

حیوان باشد یا اینچنین گوئی لیکن حیوان نیست پس انسان نباشد اول مقدمه
قیاس را صغری گویند و مقدمه دوم را کبری گویند و موضوع نتیجه را اصغر و
محمول نتیجه را اکبر و آن لفظ که در هر دو مقدمه مکرر باشد آنرا حد اوسط گویند
چنانچه گوئی کل انسان حیوان و کل حیوان حساس فکل انسان حساس درین مثال
انسان را اصغر گویند و حساس را اکبر گویند و حیوان را حد اوسط گویند و آن
مقدمه که در وی انسان ست آنرا صغری گویند و آنکه در وی حساس ست
آنرا کبری گویند قیاس اقترانی اصناف شکل ست شکل اول آنکه اوسط محمول
باشد در صغری و موضوع باشد در کبری چون کل انسان حیوان و کل حیوان حساس
فکل انسان حساس شکل دوم آنکه اوسط محمول باشد در صغری و کبری هر دو
چون کل انسان حیوان و لاشئ من الجماد بحیوان فلاشئ من الانسان بجماد
شکل سوم آنکه اوسط موضوع باشد در صغری و کبری چون کل انسان حیوان
و کل انسان ناطق فبعض الحیوان ناطق شکل چهارم آنکه اوسط موضوع باشد
در صغری و محمول باشد در کبری چون کل انسان حیوان و کل ناطق انسان
فبعض الحیوان ناطق تمام شد رساله اوسط در منطق

۱۰ اوسط

بسم الله الرحمن الرحیم

کتاب ۱

بدانکه آدمی را قوتی ست درّاکه که منتقش میگردد در وی صور اشیا چنانکه در آئینه لیکن در آئینه حاصل نشود مگر صور محسوسات و در قوت مدرکهٔ انسانی حاصل شود صور محسوسات و معقولات و محسوس آنست که بیکی از حواس پنجگانه که آن باصره و سامعه و شامّه و ذائقه و لامسه است مدرک شود و معقول آنست که بانیتها مدرک شود و هر صورتیکه در قوت مدرکهٔ انسانی که آنرا ذهن خوانند حاصل شود یا تصور باشد یا تصدیق زیرا که آن صورت حاصلا اگر صورت نسبت چیز نیست بچیزی یا ایجاب چنانکه گوئی زید نویسنده است یا سلب چنانکه گوئی زید نویسنده نیست آن صورت را التصدیق خوانند و اگر آن صورت

حاصلہ غیر صورت نسبت مذکورہ است آنرا تصور خوانند پس علم کہ عبارت
از ادراک سہ منحصر شد در تصور و تصدیق **فصل** بعد ازین معلوم شود کہ
نسبت چیزی بچیزی خواہ بایجاب خواہ بسلب سہ جہ است یکی حملی چنانکہ
معلوم شد دوم اتصالی چنانکہ گوئی اگر آفتاب برآمدہ باشد روز باشد یا گوئی
نیست چنین کہ اگر آفتاب برآمدہ باشد شب باشد سوم انفصالی چنانکہ گوئی این
عدد یا زوج باشد یا فرد یا گوئی نیست چنین کہ این شخص یا انسان باشد یا
حیوان پس ادراک نسبت حملی و اتصالی و انفصالی بایجاب یا بسلب تصدیق
باشد آنرا حکم نیز خوانند و ادراک ما ورای اینہا تصور باشد و چون تصدیق
(یعنی ادراک نسبت حملی و اتصالی و انفصالی بایجاب یا بسلب تصور باشد)
ادراک نسبت چیزی ست بچیزی بایجاب یا بسلب ناچار ست او را از سہ تصور
یکی تصور منسوب الیہ کہ آنرا محکوم علیہ خوانند دوم تصور منسوب کہ آنرا محکوم بہ خوانند
سوم تصور نسبت بین کہ آنرا نسبت حکمیہ خوانند مثلا در تصدیق آنکہ زید
قائم ست ناچار باشد از تصور زید کہ محکوم علیہ ست و از تصور قائم کہ محکوم بہ
است و از تصور نسبت میان زید و قائم کہ نسبت حکمیہ است تا بعد ازان ادراک
آن نسبت بر وجہ ایجاب یا بسلب حاصل شود پس ہر تصدیق موقوف باشد بر تصور

محکوم علیه تصور محکوم به تصور نسبت حکمیه لیکن هیچکدام ازین تصورات
ثلثه نزد اهل تحقیق جزء تصدیق نیست **فصل** بدانکه تصور بر دو قسم است
یکی آنکه در حصول او احتیاج بنظری و فکری نباشد چون تصور حرارت و برودت
و سیاهی و سفیدی و مانند آن و این قسم را تصور ضروری خوانند دوم آنکه
در حصول او احتیاج باشد بنظری و فکری چون تصور روح و ملک و جن و
مانند آن و این قسم را تصور نظری خوانند و برهمین قیاس تصدیق نیز بر دو
قسم است یکی تصدیق ضروری که محتاج نباشد بنظری و فکری چون تصدیق
بآنکه آفتاب روشن است و آتش گرم است دوم تصدیق نظری که محتاج باشد
بنظری و فکری چون تصدیق بآنکه صانع عالم موجود است و عالم حادث است
و غیر آن **فصل** تصور نظری را از تصور ضروری تصدیق نظری را از تصدیق
ضروری حاصل میتوان کرد بطریق نظر و فکر و آن عبارت است از ترتیب تصورات
یا تصدیقات حاصله بر وجهیکه ادا کند بحصول تصوری یا تصدیقی که حاصل
نبود و باشد چنانکه تصور حیوان را با تصور ناطق جمع کنی گوئی حیوان ناطق از اینجا
تصور انسان که حاصل نبوده باشد حاصل شود و چنانکه تصدیق بآنکه عالم متغیر است

بالتصدیق بانکه هرچه متغیر ست حادث ست جمیع کتبی دهنین گوئی که عالم متغیر ست و
هرچه متغیر ست حادث ست ازینجا تصدیق بانکه عالم حادث ست حاصل شود فصل
امتیاز آدمی از دیگر حیوانات بآنست که او مجهولات را از معلومات بطریق
نظر حاصل میتواند کرد بخلاف سائر حیوانات پس همه کس را لازم ست که طریق نظر و
وفاداز ابشناسد تا چون خواهند که هر مجهول تصوری یا تصدیقی از معلومات
تصوریه یا تصدیقیه بروجه صواب حاصل کنند توانند کرد و کسانیکه من عند الله
مؤید باشند بنفوس قدسیه ایشان را دانستن چیزها محتاج بنظر نباشد فصل
بدانکه ذکر علمای این فن آن تصورات مرتبه را که موصل شوند بتصور دیگر معرف
و قول شارح خوانند و آن تصدیقات مرتبه را که موصل شوند بتصدیق دیگر
حجت و دلیل خوانند پس مقصود درین فن دانستن معرف و حجت ست و شکی نیست
که معرف و حجت فی الحقیقت معانی ست نه الفاظ مثلاً معرف انسان معنی حیوان
ناطق ست نه لفظ آن و حجت حدوث عالم معنی قضایای مذکوره است
نه الفاظ آن پس صاحب این فن را بالذات احتیاج بالفاظ نیست لیکن چون
تفهیم و تفهیم معانی بالفاظ و عبارت ست ازین جهت ما چنین شد بر وی که نظر کند در

کبری

حال الفاظ باعتبار دلالت او بر معنی **فصل** دلالت بودن شئی ست بحیثیتی که
از علم بوی لازم آید علم بشئی دیگر و آن شئی اول را دال گویند و ثانی را مدلول و
وضع تخصیص شئی ست بشئی دیگر بروجهیکه از علم بشئی اول حاصل شود علم بشئی
ثانی پس وضع سببی ست از اسباب دلالت و اقسام دلالت بحکم استقرا بر سه قسم ست
اول دلالت وضعیه که وضع را در و مدخل ست و آن در الفاظ باشد چون دلالت
لفظ زید بر ذات وی و در غیر الفاظ باشد چون دلالت خطوط و عقود و اشارات
و نصب بر معانی که از ایشان مفهوم گردد دوم دلالت عقلیه که مقتضای عقل ست
و این نیز در الفاظ باشد چون دلالت لفظ دیز که مسموع باشد از ورای جدار
بر وجود لافظ و در غیر الفاظ باشد چون دلالت مصنوع بر صانع سوم دلالت
طبعیه که بمقتضای طبع باشد و این در الفاظ یافته شود چون دلالت آح آح
بر درد سینه و در غیر الفاظ باشد چون دلالت حمرت بر خجل و صفرت بر وجل
فصل انچه از دلالت معتبر ست دلالت لفظیه وضعیه ست زیرا که افاده و استفاده
بمعانی معتاد باین طریق ست و این دلالت منحصر ست در مطابقت و تضمن و
التزام و مطابقت دلالت لفظ ست بر تمام معنی موضوع له خود از انجهت که

۵ کبری

تمام معنی موضوع له اوست چون دلالت لفظ انسان بر معنی حیوان ناطق و
تضمن دلالت لفظ است بر جزو معنی موضوع له خود از انجهت که جزو معنی موضوع له
اوست چون دلالت لفظ انسان بر معنی حیوان تنها و یا بر معنی ناطق تنها و التزام
دلالت لفظ است بر معنی خارج لازم موضوع له خود از انجهت که آن خارج لازم موضوع له
اوست چون دلالت لفظ انسان بر معنی قابل علم و صنعت کتابت **فصل** پوشیده
نیست که لفظ بر تمام موضوع له خود بمجرد وضع دلالت کند و بر جزو موضوع له
بواسطه آنکه فهم کل فهم جزو ممکن نیست لیکن دلالت لفظ بر خارج معنی موضوع له خود متحقق نیست
بلزوم آن خارج معنی موضوع له خود را در ذهن یا بمعنی که آن خارج چنینیتی باشد
که هرگاه موضوع له در ذهن حاصل شود آن خارج نیز حاصل شود و اگر این چنین نباشد
آن لفظ را بر دی دلالت کلی دائمی نباشد و پیش اصحاب این فن دلالت کلی دائمی
معتبر ست اما پیش علمای اصول بیان دلالت فی الجمله کافی ست پس لزوم عقلی
پیش ایشان شرط نباشد بلکه لزوم فی الجمله بس ست **فصل** هرگاه که موضوع له
لفظ بسیط باشد و او را لازم ذهنی نباشد آنجا دلالت مطابقت باشد و تضمن
و التزام لیکن دلالت تضمن و التزام بی مطابقت صورت نبندد و اگر موضوع له بسیط باشد

کبری ۶

واورا لازم ذهنی بود آنجا دلالت التزام باشد بی تضمن و اگر موضوع له لفظ مرکب
باشد و اورا لازم ذهنی نباشد آنجا دلالت تضمن باشد بی التزام **فصل** لفظ را چون
در موضوع له خود استعمال کنند آنرا حقیقت خوانند و چون در جزء موضوع له یا در
خارج وی استعمال کنند مجاز خوانند و اینجا احتیاج بقرینه باشد **فصل** لفظ را چون
یک موضوع له باشد آنرا مفرد خوانند و اگر زیاده باشد آنرا مشترک خوانند و در
هر معنی محتاج بقرینه باشد چون لفظ عین و اگر دو لفظ از برای یک معنی موضوع
باشد آنرا مترادفان خوانند چون انسان و بشر و اگر هر یکی بر اموضوع له دیگر باشد
آنرا متبانیان خوانند چون انسان و فرس **فصل** لفظ دال بر معنی مطابقت
بر دو قسم ست مفرد و مرکب مرکب آن باشد که جزو لفظ وی دلالت کند بر جزو معنی
مقصود وی و دلالتش مقصود باشد چون رامی المجارة و مفرد آنست که اینچنین
نباشد و این بر چهار قسم باشد یکی آنکه جزو ندارد چون همزهٔ استفهام دوم آنکه
جزو دارد و لیکن آن جزو دلالت بر جزو معنی ندارد اصلا چون نون سوم آنکه جزو
دارد و آن جزو دلالت دارد بر معنی لیکن بر جزو معنی مقصود دلالت ندارد چون
عبد الله در حالت علمیت چهارم آنکه جزو دارد و آن جزو دلالت دارد بر جزو

معنی مقصود لیکن آن دلالت مقصود نباشد چون حیوان ناطق در حالتیکه علم
شخص انسان باشد فصل مفرد بر سه قسم ست اسم و کلمه و ادات زیرا که معنی لفظ
مفرد اگر ناتمام بود یعنی صلاحیت ندارد که محکوم علیه و محکوم به شود آنرا درین فن ادات
خوانند و در نحو حرف و اگر معنی وی تمام ست پس خالی ازان نیست که صلاحیت دارد
که محکوم علیه شود یا نه اگر ندارد آنرا کلمه گویند و در نحو فعل و اگر صلاحیت دارد آنرا
اسم خوانند فصل لفظ مرکب بر دو قسم ست تام و غیر تام تام آنست که سکوت
بر وی صحیح باشد یعنی چون متکلم بر آنجا سکوت کند مخاطب را انتظاری نباشد
ای آنچنان انتظاری که با محکوم علیه باشد بی محکوم به و با محکوم به باشد
بی محکوم علیه و مرکب تام اگر فی نفسه محتمل صدق و کذب باشد آنرا خبر و قضیه خوانند
و این عمده ست در باب تصدیقات و اگر محتمل نباشد آنرا انشا خوانند خواه
دلالت کند بالذات بر طلب چون امر و نهی و استفهام و خواه دلالت نکند بر طلب
چون تمنی و ترجی و تعجب و ندا و مانند آن و این قسم یعنی انشا معتبرست در محاورات
و غیر تام آن ست که بر وی سکوت صحیح نباشد و این قسم میشود بترکیب تقییدی
که در وی جزو دوم قید اول باشد خواه باضافت چون غلام زید و خواه

کبری

بوصف حیوان ناطق و این عمده است در باب تصورات و ترکیب غیر
تقییدی چون فی الدار و خمسة عشر **فصل** ادراک معانی الفاظ مفرده
و ادراک معانی مرکبات غیر نامیه و ادراک معانی مرکبات تامه انشائیه
و ادراک معانی مرکبات موهومه و ادراک معانی مرکبات مشکوکه مجموع
تصورات باشد و ادراک معنی خبر و قضیه بتصدیق باشد این بست مباحث
الفاظ چنانکه مناسب این مقام ست چون بتصدیق موقوف بود بر تصور ازین
جهت بیان احوال تصورات را مقدم داشتم بر بیان احوال تصدیقات **فصل**
هر چه در ذهن متصور شود اگر نفس تصور وی مانع از وقوع شرکت بود بین کثیرین
آنرا جزئی حقیقی خوانند چون زید و اگر نفس تصور وی مانع وقوع شرکت نباشد
بین کثیرین آنرا کلی خوانند چون انسان و هر یک از ان کثیرین را افراد آن کلی و
جزئی اضافی وی خوانند و جزئی اضافی شاید که جزئی حقیقی باشد چون
زید بقیاس انسانی و شاید که کلی باشد فی نفسه لیکن جزئی اضافی کلی دیگر باشد
چون انسان بقیاس حیوان **فصل** کلی چون قیاس کنیم با حقیقت افراد خود
یا تمام حقیقت افراد خود باشد یا جزو حقیقت افراد خود باشد یا خارج

از حقیقت افراد خود باشد آنکه تمام حقیقت افراد خود باشد نوع حقیقی خوانند
چون انسان که تمام ماهیت زید و عمرو و بکر و خالد ست ایشانرا از یک دیگر
امتیازی نیست الا بعوارض مشخصه معینه که در حقیقت و ماهیت انسان مدخل
ندارد و چون نوع حقیقی تمام ماهیت افراد خود ست افراد وی متفقه الحقیقة باشند
پس هر گاه که از فرد وی یا افراد وی بما هو سوال کند آن نوع در جواب مقول
شود پس نوع کلی باشد که مقول شود بر امور متفقه الحقیقة در جواب ما هو مثلاً
هر گاه که گویند از زید و عمرو و بکر جواب انسان باشد و آنکه جزو حقیقت افراد خود
باشد آنرا ذاتی گویند و آن منحصر ست در جنس و فصل زیرا که آن جزو حقیقت افراد
خود اگر تمام مشترک باشد میان این حقیقت و حقیقت دیگر آنرا جنس خوانند و مر را
تمام مشترک آن ست که میان آن و حقیقت هیچ جزو مشترک خارج ازان
نباشد چون حیوان که تمام مشترک ست میان حقیقت انسان و حقیقت
فرس زیرا که انسان و فرس با یکدیگر مشترک اند در ذاتیات بسیار چون جوهر و
قابل ابعاد ثلثه و نامی و حساس و متحرک بالارادة و حیوان عبارت ازین
مجموع ست و جنس چون تمام مشترک ست میان امور مختلفة الحقائق پس

۱۰
کبری

هرگاه که از ان امور مختلفة الحقائق بما هو سوال کنند جنس در جواب مقول شود
مثلاً هرگاه که از انسان و فرس و ما سوال کنند جواب حیوان باشد زیرا که
سوال بما هو سوال از تمام حقیقت مشترک ست و آن حیوان ست و اگر از
انسان و فرس ما هو سوال کنند سوال از تمام حقیقت مخصوصه باشد سوال
و جواب بما هو آنست که در جواب چون ما هو گفته شود از حقیقت معلوم
شود که جنس کلی ست که مقول شود بر آن مختلفة الحقائق در جواب ما هو
شاید که یک حقیقت را اجناس متعدد باشد بعضی فوق بعضی تحت
چون حیوان که جنس انسان ست فوق او جنس بعدی ست و فوق جسم نامی
مطلق ست فوق جسم مطلق و هر سه جنس در جواب ما هو انسان گفته
آن جنس اقرب شود که اجنس قریب خوانند چون حیوان که هر چه بر انسان
حیوانیت مشترک ست چون ما در ما الانسان در سوال جمع کنی حیوان
حیوان باشد آن جنس که در جواب از جمیع مشارکات واقع نشود آنرا
جنس بعید خوانند چون جسم نامی که مشترک ست میان انسان و حیوانات
و نباتات لیکن در جواب سوال از انسان با نباتات مقول نمیشود و در

چون نجم ۱۲

۱۱

کبری

جواب سوال از انسان با حیوانات دیگر مقول نمی‌شود و هر جنس که جواب
از جمیع مشارکات در وی دو مرتبه باشد بعید بیک مرتبه باشد چون
جسم نامی و اگر جواب دران جنس سه مرتبه باشد بعید بدو مرتبه باشد چون
جسم مطلق و علی هذا القیاس و ابعد اجناس را جنس عالی خوانند چون
جوهر در مثال مذکور و اقرب اجناس را جنس سافل نوانند چون حیوان
درین مثال و انچه میان جنس عالی و سافل باشد آنرا جنس متوسط خوانند
چون جسم نامی و جسم مطلق درین مثال این است بیان آن جزو که تمام مشترک
هست و اگر آن جزو حقیقت افراد تمام مشترک نباشد آنرا فصل خوانند
زیرا که آن حقیقت افراد را تمیز کند از غیر تمیز جوهری خواه آن جزو مشترک
نباشد اصلا چون ناطق که مخصوص ست بحقیقت افراد انسان پس
این حقیقت را از همه ماهیات تمیز میکند و این را فصل قریب نوانند
و خواه مشترک باشد اما تمام مشترک نباشد که بوی نیز تمیز حقیقت شود
از بعض ماهیات چون حساس و این را فصل بعید خوانند بالجمله فصل ممیزی
است جوهری پس او کلی باشد که در جواب ای شی هوی جوهر هو واقع شود

پس فی الجمله است ۱۲

۱۲ کبری

فصل بدانکه نوع را معنی دیگرست که آنرا نوع اضافی خوانند و او ماهیتی
است که جنس مقول شود بروی و بر ماهیت دیگر در جواب ما هو چون انسان
که مقول می شود بروی و بر فرس حیوان در جواب ما هو و نوع اضافی
شاید که نوع حقیقی باشد چنانکه گفتم و شاید که نباشد چون حیوان که نوع
اضافی جسم نامی ست و جسم نامی که نوع اضافی جسم ست و جسم که نوع
اضافی جوهرست و اما آن کلی که از حقیقت افراد خارج ست اگر
مخصوص بیک حقیقت باشد آنرا خاصه خوانند و او حقیقت را تمیز کند از
غیر تمیز عرضی پس او کلی باشد که مقول شود در جواب ای شی هو فی عرضه
چون ضاحک نسبت با انسان و اگر مشترک باشد میان دو حقیقت یا بیشتر
آنرا عرض عام خوانند و آن شی که مشترک ست میان انسان و حیوانات
پس کلیات منحصر شد در نوع و جنس و فصل و خاصه و عرض عام فصل
معرفت بر چهار قسم ست اول حد تام و آن مرکب باشد از جنس قریب و
فصل قریب چون حیوان ناطق در تعریف انسان دوم حد ناقص و
آن مرکب باشد از جنس بعید و فصل قریب چون جسم نامی ناطق یا جسم

ناطق یا جوہر ناطق و تعریف انسان سوم رسم تام و آن مرکب باشد از
جنس قریب خاصہ چون حیوان ضاحک در تعریف انسان چہارم
رسم ناقص و آن مرکب باشد از جنس بعید و خاصہ چون جسم نامی ضاحک
یا جسم نامی ضاحک یا جوہر ضاحک در تعریف انسان و شاید کہ رسم ناقص
مرکب باشد از عرض عام و خاصہ چون موجود ضاحک در تعریف انسان
و شاید کہ مرکب باشد از عرضیات فقط کہ مختص باشد جملہ عرضیات بہ حقیقت
واحد چون ماشی علی قدمیہ عریض الاظفار باری البشرہ مستقیم القامۃ
ضحاک بالطبع در تعریف انسان پیش اہل اصول و عربیت معرف را با
جمیع اقسامش حد خوانند فصل در تعریفات استعمال الفاظ مجازیہ
در مشترکہ جائز نباشد مگر وقتیکہ قرینہ واضحہ بودہ باشد فصل بدانکہ
دانستن حقائق موجودات چون انسان و فرس مانند آن و تمیز کردن
میان اجناس و فصول آن حقائق و میان اعراض عامہ و خواص اینہا
در غایت اشکال ست و آمادانستن مفہومات اصطلاحیہ و تمیز کردن میان
اجناس امور عامہ و میان فصول و خواص اینہا آسان ست چون

۱۴
کبری

مفهوم کلمه و اسم و فعل و حرف و معرب و متصرف و امثال آن فصل چون
فارغ شدیم از مباحث تصورات شروع کردیم در تصدیقات همچنانکه
در تحصیل تصورات نظریه محتاج بودیم بدو چیز یکی بیان موصل بتصور
دیگر که آن قول شارح است باتمام خود که آن مرکبات اربعه است دیگر
بیان کلیات خمس که قول شارح ازان کشف همچنان در تحصیل تصدیقات
نظریه محتاج ایم بدو چیز یکی بیان موصل بتصدیق دیگر که آن حجت است
باقسام خود و دیگری بیان قضایا که حجت ازان مرکب شود و ناچار است
که بیان مباحث قضایا مقدم باشد بر مباحث حجت پس میگوییم که
قضیه قولی است که صحیح باشد تصدیق و تکذیب قائل وی و قضیه بحسب
معنی مرکب باشد از چهار چیز محکوم علیه و محکوم به و نسبت حکمیه و حکم یا بجای
یا بسلب فرق میان نسبت حکمیه و حکم در صورت شک ظاهر می شود که
در انجا نسبت حکمیه هست و حکم نیست زیرا که شک در وی ست و
حکم نیست و قضیه بر سه قسم ست حملیه و شرطیه متصله و شرطیه منفصله زیرا که
محکوم علیه محکوم به در قضیه اگر مفرد باشد یا در حکم مفرد باشد آن قضیه را حملیه

۱۵ کبری

خوانند خواه موجبه باشد چون زید قائم ست و خواه سالبه چون زید قائم نیست و اگر محکوم علیه و محکوم به مفرد باشد حکم مفرد نباشد آن قضیه را شرطیه خوانند پس اگر حکم باتصال ست شرطیه متصله خوانند خواه موجبه چنانکه گوئی اگر آفتاب برآمده باشد روز موجود ست خواه سالبه چنانکه گوئی نیست اگر آفتاب برآمده باشد شب موجود باشد و اگر حکم بانفصال ست آن قضیه را شرطیه منفصله خوانند خواه موجبه چنانکه گوئی که این عدد زوج باشد یا فرد و خواه سالبه چنانکه گوئی نیست چنانکه این عدد زوج باشد یا منقسم بمتساویین اطلاق حملیه و متصله و منفصله بر موجبات ظاهرست و بر سوالب بواسطه آنکه مناسب ست با موجبات در اطراف فصل محکوم علیه را در قضیه حملیه موضوع خوانند و محکوم به را محمول و آن لفظ که دلالت کند بر نسبت حکمیه و حکم معا آنرا رابطه خوانند چون لفظ هست در زید هست قائم و لفظ ست که در زید قائم ست و حرکت کسره که در زید بجمله هر چه دلالت کند بر رابطه میان موضوع و محمول آن را رابطه گویند و در قضیه شرطیه محکوم علیه را مقدم و محکوم به را تالی

کبری ۱۶

خوانند فصل موضوع اگر در قضیهٔ حملیه جزئی حقیقی باشد آن قضیه را
شخصیه خوانند چون زید نویسنده است و زید نویسنده نیست و اگر
کلی باشد پس اگر بیان کمیت افراد نکرده اند آن قضیه را مهمله خوانند چو
انسان نویسنده است و انسان نویسنده نیست و اگر بیان کمیت
افراد کرده اند آن را قضیهٔ محصوره خوانند و این چهار قسم ست موجبهٔ
کلیهٔ سالبهٔ کلیه موجبهٔ جزئیه سالبهٔ جزئیه فصل قضایای شخصیه در علوم
معتبر نیست و قضیهٔ مهمله در قوت محصورهٔ جزئیه است پس قضایای معتبره
در علوم حکمیه محصورات اربعه است فصل حرف سلب در قضیه چون جزو
محمول شود آن قضیه را معدوله خوانند چون زید نا نویسنده است
و اگر جزو نشود آن را محصله خوانند چون زید نیست نویسنده فصل نسبت
محمول با موضوع خواه بایجاب خواه بسلب شاید که ضروری باشد یعنی
مستحیل الانفکاک باشد آن را قضیهٔ ضروریهٔ مطلقه خوانند چون کل
انسان حیوان بالضروره و لا شیء من الانسان بحجر بالضروره و شاید
که سلب ضرورت از هر دو طرف باشد آن را ممکنهٔ خاصه خوانند

کبری

چون کل انسان کاتب بالامکان الخاص ولاشئ من الانسان بکاتب
بالامکان الخاص موجبہ سالبہ لامعنی لہا ست یعنی ثبوت کتابت و
سلب کتابت ہیچ کدام انسان را ضروری نیست یا از یک طرف
باشد کہ بخالف حکم او ست از امکان عام خواہند چون کل انسان کاتب
بالامکان العام یعنی سلب کتابت از انسان ضروری نیست و چون
لاشئ من الانسان بکاتب بالامکان العام یعنی ثبوت کتابت
انسان را ضروری نیست و شاید کہ بدوام باشد یعنی ہمیشگی بی اعتبار
ضرورت آنرا دائمہ مطلقہ خوانند چون کل فلک متحرک دائما و شاید
کہ بالفعل باشد یعنی فی الجملہ و آنرا مطلقہ عامہ خوانند چون کل انسان
متنفس بالفعل و حاصل عکس قضیہ حملیہ آن باشد کہ محمول او موضوع
کنند و موضوع را محمول بر وجہی کہ ایجاب و سلب و صدق
اصلی محفوظ باشد پس موجبہ کلیہ بموجبہ جزئیہ منعکس شود مثلا ہر گاہ
کہ کل انسان حیوان صادق شود بعض الحیوان انسان نیز صادق
شود ہمچنین موجبہ جزئیہ بموجبہ جزئیہ منعکس شود مثلا بعض الحیوان

کبری

انسان صادق شود بعض لا انسان حیوان نیز صادق شود زیرا که
موضوع و محمول با هم متلاقی شده اند در ذات موضوع و شاید که
محمول اعم باشد پس در عکس کلیه صادق نباشد و سالبه کلیه کنفسها
منعکس شود چون ضروریه باشد مثلاً هرگاه که لاشی من الانسان
بحجر بالضرورة صادق باشد لاشی من الحجر بانسان بالضرورة
صادق باشد و سالبه جزئیه عکس ندارد زیرا که لیس بعض الحیوان
بانسان صادق ست و در عکس وی لیس بعض الانسان بحیوان
صادق نیست فصل نقیض قضیه قضیه دیگر باشد که باوی در سلب
و ایجاب و در کلیت و جزئیت و جهت مخالف باشد بحیثیتی که صدق
هر یک لذاته مستلزم کذب دیگری باشد و کذب هر یک لذاته
مستلزم صدق دیگر باشد پس نقیض موجبه کلیه سالبه جزئیه
باشد و نقیض سالبه جزئیه موجبه کلیه باشد فصل قضیه شرطیه متصله
لزومیه باشد اگر اتصال یا سلب اتصال ضروری باشد چنانکه گذشت
و اتفاقیه باشد اگر اتصال یا سلب وی ضروری نباشد چنانکه اگر

انسان ناطق ست حمار ناهق ست و قضیهٔ منفصله یا حقیقیه باشد اگر
انفصال در وجود و عدم باشد چون این عدد یا زوج باشد یا فرد
یعنی هر دو مجتمع نشوند و مرتفع نشوند و یا مانعة الجمع باشد اگر انفصال
در وجود باشد چنانکه گوئی این چیز یا شجر باشد یا حجر یعنی هر دو مجتمع
نشوند لیکن ارتفاع شاید و یا مانعة الخلو باشد اگر انفصال در عدم
باشد چنانکه گوئی زید یا در دریاست یا غرق نشود یعنی هر دو مرتفع
نشوند لیکن اجتماع شاید فصل تناقض و عکس در شرطیات بر
قیاس حملیات معلوم شود فصل حجت بر سه قسم ست یکی قیاس که
آن استدلال ست بحال کلی بر حال جزئی چنانکه گوئی کل انسان
حیوان و کل حیوان جسم فکل انسان جسم پس استدلال کردی بحال
حیوان که کلی ست بر حال جزئی وی که انسان ست دوم استقرار
که آن استدلال ست بحال جزئیات بر حال کلی چنانکه گوئی هر یک
از انسان و طیور و بهائم فک اسفل را می جنبانند در حال مضغ پس
جمیع حیوان چنین باشند پس استدلال کردی بحال جزئیات حیوا

کبری ۲

کہ انسان و بہائم و طیور اند بر حال حیوان کہ کلی ایشان ست سوم
تمثیل کہ آن استدلال ست بحال جزئی بر حال جزئی دیگر چنانکہ گوئی
نبیذ[۵۲] حرام ست بنا بر آنکہ خمر حرام[۵۳] ست زیرا کہ ہر دو جزئی اند مسکر اند
فصل استقرا و تمثیل مفید ظن[۵۴] باشند و قیاس مفید یقین باشد
پس عمدہ در باب تحصیل تصدیقات قیاس ست و آن عبارت ست
از قول مؤلف از قضایا[۵۵] کہ لازم آید از وی لذاتہ قول دیگر چنانکہ گوئی
عالم متغیر ست و ہر چہ متغیر ست حادث ست پس لازم آمد کہ عالم حادث
باشد **فصل** قیاس بر دو قسم ست یکی اقترانی کہ در وی نتیجہ یا نقیض نتیجہ
بالفعل مذکور نباشد چنانکہ مذکور شد دوم استثنائی کہ در وی نتیجہ
یا نقیض نتیجہ بالفعل[۵۶] مذکور باشد چنانکہ گوئی اگر این آدمی باشد
حیوان باشد لیکن آدمی ست پس حیوان باشد لیکن حیوان نیست
پس آدمی نیست **فصل** قیاس اقترانی یا حملی باشد یعنی مرکب از حملیات[۵۷]
یا غیر حملی باشد و قسم اول اظہر ست پس بر وی اقتصار کنیم و آن بر
چہار نوع ست زیرا کہ نسبت میان موضوع و محمول[۵۸] چون مجہول باشد

احتیاج افتد بتوسطی که او را با هر دو طرف نسبت باشد تا بواسطه وی
نسبت میان موضوع مطلوب و محمول آن معلوم شود آنرا حد اوسط
خوانند چنانکه موضوع مطلوب را اصغر خوانند و محمول وی را اکبر
و حد اوسط اگر محمول شود اصغر را و موضوع شود اکبر را شکل اول
خوانند و اگر عکس این باشد آنرا شکل رابع خوانند و اگر محمول شود
هر دو را آنرا شکل ثانی خوانند و اگر موضوع باشد هر دو را آنرا شکل
ثالث خوانند فصل شکل اول را شرط انتاج آن است که صغری وی
یعنی قضیه که مشتمل بر اصغر است موجبه باشد تا ازاد اصغر را و سط
مندرج شود و کبری وی یعنی قضیه که مشتمل بر اکبر است کلیه باشد تا
حکم از اوسط متعدی باصغر شود بیقین پس صغری شکل اول همیشه موجبه
باشد و کبری وی کلیه ضروب منتجه وی چهارست اول موجبتین
کلیتین نتیجه موجبه کلیه باشد دوم موجبه جزئیه صغری یا موجبه کلیه
کبری نتیجه موجبه جزئیه باشد سوم موجبه کلیه صغری یا سالبه کلیه کبری
نتیجه سالبه کلیه باشد چهارم موجبه جزئیه صغری یا سالبه کلیه کبری نتیجه

شکل اول

کبری

سالبه جزئیه باشد پس شکل اول منتج محصورات اربعه است و شرط
شکل ثانی آن ست که مقدمتین وی مختلفین باشد در ایجاب و سلب
یعنی یکی موجبه باشد و دیگری سالبه و کبری وی کلیه باشد و ضروب
نتیجه وی نیز چهار ست اول موجبه کلیه صغری و سالبه کلیه کبری چنانکه
همه ج ب ست و هیچ ا از آ ب نیست پس هیچ ا از ج آ نیست دوم
عکس این چنانکه هیچ ا از ج ب نیست و همه آ ب ست پس هیچ ا از ج
آ نیست سوم موجبه جزئیه صغری و سالبه کلیه کبری چنانکه بعض ج
ب ست و هیچ ا از آ ب نیست پس بعض ج آ نیست چهارم سالبه جزئیه
صغری و موجبه کلیه کبری چنانکه بعض ج ب نیست و همه آ ب پس
بعض ج آ نیست پس نتیجه شکل نیست الا سالبه اما کلیه و اما جزئیه
شرط شکل ثالث آن ست که صغری وی موجبه باشد و یکی از مقدمتین
وی کلیه باشد و ضروب وی شش ست سه منتج ایجاب جزئی و سه منتج سلب

کبری

جزئی و آن سه که منتج ایجاب جزئی ست اول موجبتین کلیتین چنانکه

همه ب ج است و همه ب آ است دوم صغری موجبهٔ جزئیه و کبری

موجبهٔ کلیه چنانکه بعض ب ج است و همه ب آ است سوم صغری

موجبهٔ کلیه و کبری موجبهٔ جزئیه چنانکه همه ب ج است و بعض ب آ

است پس نتیجهٔ این هر سه ضرب بعض ج آ است و آن سه که منتج سلب

جزئی ست اول موجبهٔ کلیه صغری و سالبهٔ کلیه کبری چنانکه همه ب ج

است و هیچ ب آ نیست دوم موجبهٔ جزئیه صغری و سالبهٔ کلیه کبری

چنانکه بعض ب ج است و هیچ ب آ نیست سوم موجبهٔ کلیه صغری و

سالبهٔ جزئیه کبری چنانکه همه ب ج است و بعض ب آ نیست و

نتیجهٔ هر سه ضرب این ست که بعض ج آ نیست ف و شکل رابع بعید

است از طبع پس در انیا وردیم ما قیاس استثنائی بر دو قسم ست یکی

اتصالی و دوم انفصالی اتصالی آنست که مرکب باشد از متصله لزومیه

کبری

با وضع مقدم و آنرا نتیجه وضع تالی باشد چنانکه گوئی که اگر این جسم انسان
باشد حیوان باشد لیکن انسان ست پس حیوان باشد یا مرکب از منفصلهٔ
لازومیه یا رفع تالی و آنرا نتیجه رفع مقدم ست چنانکه گوئی در مثال مذکور
لیکن حیوان نیست پس انسان نباشد و اما انفصالی آنست که مرکب
باشد از منفصلهٔ حقیقیه با وضع احد الجزئین این را نتیجه رفع جزو دیگر
باشد و با رفع احد الجزئین این را نتیجه وضع جزو دیگر باشد پس او را چهار
نتیجه باشد چنانکه گوئی این عدد یا زوج ست یا فرد لیکن زوج ست پس
فرد نیست لیکن فرد ست پس نه زوج نیست لیکن نه زوج نیست پس فرد باشد
لیکن فرد نیست پس زوج باشد یا مرکب باشد از منفصلهٔ مانعة الجمع
با وضع احد الجزئین او را نتیجه رفع جزو دیگر باشد پس او را دو نتیجه باشد
چنانکه گوئی این جسم یا شجر ست یا حجر لیکن شجر ست پس حجر نیست لیکن
حجر ست پس شجر نیست یا مرکب باشد از منفصلهٔ مانعة الخلو با رفع احد الجزئین
او را نتیجه وضع جزو دیگر باشد پس نتیجه او را دو است چنانکه گوئی این جسم
یا لا حجر ست یا لا شجر لکن حجر ست پس لا شجر باشد لکن شجر ست پس لا حجر باشد تمام شد

۲۵
کبریٰ

لا حجر حیوان و جماد — شجر جماد
لا شجر حیوان و جماد — شجر نبات

بسم الله الرحمن الرحيم

ایساغوجی

قال الشیخ الامام العلامة افضل العلماء المتاخرین
قدوة الحکماء الراسخین اثیر الدین الابهری
طیب الله ثراه وجعل الجنة مثواه نحمد الله علی
توفیقه ونسأله هدایة طریقه وافهام الحق بتحقیقه
ونصلی علی محمد والموعترته اما بعد فهذه رسالة
فی المنطق اوردنا فیها ما یجب استحضاره لمن یبتدء
شیئا من العلوم مستعینا بالله انه مفیض الخیر
والجود ایساغوجی اللفظ الدال بالوضع علی

تاما وضع له بالمطابقة وعلى جزئه بالتضمن
ان كان له جزء وعلى ما تلازمه في الذهن بالالتزام
كالانسان فانه يدل على الحيوان الناطق بالمطابقة
وعلى احدهما بالتضمن وقابل العلم وصنعة الكتابة
بالالتزام ثم اللفظ اما مفرد وهو الذي لا يراد بالجزء
منه دلالة على جزء معناه كالانسان واما مؤلف وهو
الذي لا يكون كذلك كقولك رأس الجارية فالمفرد
اما كلي وهو الذي لا يمنع نفس تصور مفهومه عن وقوع
الشركة فيه كالانسان واما جزئي وهو الذي يمنع
نفس تصور مفهومه عن وقوع الشركة فيه كزيد والكلي
اما ذاتي وهو الذي يدخل تحت حقيقة جزئياته
كالحيوان بالنسبة الى الانسان والفرس واما عرضي
وهو الذي بخلافه كالضاحك بالنسبة الى الانسان
والذاتي اما مقول في جواب ما هو بحسب الشركة المحضة

کالحیوان بالنسبۃ الی الانسان والفرس وھو الجنس
ویرسم بانہ کلی مقول علی کثیرین مختلفین بالحقائق فی
جواب ما ھو واما مقول فی جواب ما ھو بحسب الشرکۃ و
الخصوصیۃ معا کالانسان بالنسبۃ الی زید وعمرو وغیرھما
وھو النوع ویرسم بانہ کلی مقول علی کثیرین مختلفین
بالعدد دون الحقیقۃ فی جواب ما ھو واما غیر مقول فی
جواب ما ھو بل مقول فی جواب ای شئ ھو فی ذاتہ وھو الذی
یمیز الشئ عما یشارکہ فی الجنس کالناطق بالنسبۃ الی الانسان
وھو الفصل ویرسم بانہ کلی یقال علی الشئ فی جواب ای شئ
ھو فی ذاتہ واما العرضی فھو اما ان یمتنع انفکاکہ عن الماھیۃ
وھو العرض اللازم او لا یمتنع وھو العرض المفارق وکل واحد
منھما اما ان یختص بحقیقۃ واحدۃ وھو الخاصۃ کالضاحک
بالقوۃ او بالفعل للانسان ویرسم بانھا کلیۃ یقال علی
ما تحت حقیقۃ واحدۃ فقط فقولنا عرضیا واما ان یعم حقائق

ایساغوجی

فوق واحدة وهو العرض العام كالمتنفس بالقوة او بالفعل
للانسان وغيره من الحيوانات او يرسم بانه كلي يقال على ما
تحت حقائق مختلفة ولا عرضيا القول الشارح الحد
قول دال على ماهية الشئ وهو الذي يتركب عن جنس
الشئ وفصله القريبين كالحيوان الناطق بالنسبة الى
الانسان او هو الحد التام والحد الناقص هو الذي يتركب
من جنسه البعيد وفصله القريب كالجسم الناطق بالنسبة
الى الانسان او الرسم التام وهو الذي يتركب عن الجنس
القريب للشئ وخاصته اللازمة كالحيوان الضاحك في
تعريف الانسان او الرسم الناقص ما يتركب عن عرضيات
تختص جملتها بحقيقة واحدة كقولنا في تعريف الانسان
انه ماش على قدميه عريض الاظفار بادي البشرة المستقيم
القامة ضاحك بالطبع القضايا القضية هي قول يصح
ان يقال لقائله انه صادق فيه او كاذب وهي اما حملية كقولنا

ایساغوجی

زید کاتب و اما شرطیۃ متصلۃ کقولنا ان کانت الشمس طالعۃ
فالنہار موجود و اما شرطیۃ منفصلۃ کقولنا العدد اما ان
یکون زوجا و فردا فالجزء الاول من الحملیۃ یسمی موضوعا
و الثانی محمولا و الجزء الاول من الشرطیۃ یسمی مقدما و
الثانی تالیا و القضیۃ اما موجبۃ کقولنا زید کاتب و اما سالبۃ
کقولنا زید لیس بکاتب و کل واحد منہما اما مخصوصۃ کما
ذکرنا و اما کلیۃ مسورۃ کقولنا کل انسان کاتب و لا شیء من
الانسان بکاتب و اما جزئیۃ مسورۃ کقولنا بعض الانسان
کاتب و اما مہملۃ کقولنا الانسان کاتب و المتصلۃ اما لزومیۃ
کقولنا ان کانت الشمس طالعۃ فالنہار موجود و اما اتفاقیۃ
کقولنا ان کان الانسان ناطقا فالحمار ناہق و المنفصلۃ
اما حقیقیۃ کقولنا العدد اما زوج او فرد و ہو مانعۃ الجمع
و الخلو معا و اما مانعۃ الجمع فقط کقولنا اما ان یکون ہذا
الشیء حجرا و شجرا و اما مانعۃ الخلو فقط کقولنا اما ان یکون

زيد في البحر وامّا ان لا يفرق وقد يكون المنفصلات ذات
اجزاء كقولنا هذا العدد اما زائد وناقص ومساو والتناقض
وهو اختلاف القضيتين بالايجاب والسلب بحيث تقتضي
لذاتها ان يكون احدهما صادقة والاخرى كاذبة كقولنا زيد
كاتب وزيد ليس بكاتب ولا يتحقق ذلك لاختلاف في
المخصوصتين الا بعد اتفاقهما في الموضوع والمحمول والزمان
والمكان والاضافة والقوة والفعل والجزء والكل والشرط
فنقيض الموجبة الكلية انما هي السالبة الجزئية كقولنا كل
انسان حيوان وبعض الانسان ليس بحيوان ونقيض
السالبة الكلية انما هي الموجبة الجزئية كقولنا لا شيء من
الانسان بحيوان وبعض الانسان حيوان والمخصوصتان
لا يتحقق التناقض بينهما الا بعد اختلافهما في الكلية و
الجزئية لان الكليتين قد تكذبان كقولنا كل انسان كاتب
ولا شيء من الانسان بكاتب والجزئيتين قد تصدقان

كقولنا بعض الانسان كاتب وبعض الانسان ليس بكاتب

العكس هو بصير الموضوع محمولا والمحمول موضوعا

مع بقاء الايجاب والسلب والصدق والكذب بحاله

والموجبة الكلية لا تنعكس كلية اذ يصدق قولنا كل انسان

حيوان ولا يصدق كل حيوان انسان بل تنعكس جزئية لانا

اذا قلنا كل انسان حيوان يصدق قولنا بعض الحيوان

انسان فانا نجد الموضوع موصوفا بالانسان والحيوان

تكون بعض الحيوان انسانا والموجبة الجزئية تنعكس

جزئية بهذه الحجة ايضا والسالبة الكلية تنعكس كلية

ذلك بين بنفسه فانه اذا صدق لا شيء من الانسان

بحجر يصدق لا شيء من الحجر بانسان والسالبة الجزئية

لا تنعكس لزوما لانه يصدق بعض الحيوان ليس بانسان

ولا يصدق عكسه **القياس** قول مؤلف من اقوال

متى سلمت لزم عنها لذاتها قول اخر وهو اما اقتراني كقولنا

ایساغوجی

٨

کل جسم مرکب و کل مرکب محدث فکل جسم محدث و اما
استثنائی کقولنا ان کانت الشمس طالعة فالنهار موجود
لکن النهار لیس بموجود فالشمس لیست بطالعة و المکرن
بین مقدمتی القیاس فصاعدا یسمی حدا اوسط و
موضوع المطلوب یسمی حدا اصغر و محمولہ یسمی حدا
اکبر و المقدمة التی فیها الاصغر یسمی بالصغری و التی
فیها الاکبر یسمی الکبری و هیأة التالیف من الصغری
و الکبری یسمی شکلا و الاشکال اربعة لان الحد الاوسط
ان کان محمولا فی الصغری و موضوعا فی الکبری فهو الشکل
الاول و ان کان محمولا فیهما فهو الشکل الثانی و ان کان
موضوعا فیهما فهو الشکل الثالث و ان کان موضوعا فی
الصغری و محمولا فی الکبری فهو الشکل الرابع و الثانی
یرتد الی الاول بعکس الکبری و الثالث یرتد الیه بعکس
الصغری و الرابع یرتد الیه بعکس الترتیب و بعکس المقدمتین

۹

ایساغوجی

وبديهي الانتاج هو الاول والذي له عقل سليم وطبع
مستقيم لا يحتاج الى الثاني الى الاول وانما ينتج الثاني
عند اختلاف مقدمتيه بالايجاب والسلب وكلية
الكبرى في الشكل الاول هو الذي جعل معيار العلوم فنورده
ههنا ليجعل دستورا وميزانا ينتج منه المطالب كلها و
شرط انتاجها ايجاب الصغرى وكلية الكبرى وضرب
المنتجة اربعة الضرب الاول كل جسم مؤلف وكل مؤلف
محدث فكل جسم محدث والثاني كل جسم مؤلف ولا
شيء من المؤلف بقديم فلا شيء من الجسم بقديم والثالث
بعض الجسم مؤلف وكل مؤلف محدث فبعض الجسم محدث
والرابع بعض الجسم مؤلف ولا شيء من المؤلف بقديم
فبعض الجسم ليس بقديم والقياس الاقتراني
اما من حمليتين كما مر واما من متصلتين كقولنا
ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود وكلما كان النهار

ایساغوجی

موجود فالارض مضيئة ينتج ان كانت الشمس
طالعة فالارض مضيئة واما من منفصلة بين
كقولنا كل عدد اما زوج او فرد وكل زوج فهو اما
زوج الزوج او زوج الفرد ينتج كل عدد فهو اما
فرد او زوج الزوج او زوج الفرد واما من حملية
ومتصلة كقولنا كلما كان هذا انسانا فهو حيوان
وكل حيوان فهو جسم ينتج كلما كان هذا انسانا
فهو جسم واما من حملية ومنفصلة كقولنا كل عدد
اما فرد او زوج وكل زوج فهو منقسم بمتساويين
ينتج كل عدد فهو اما فرد واما منقسم بمتساويين
واما من متصلة ومنفصلة كقولنا كلما كان هذا
انسانا فهو حيوان وكل حيوان فهو اما ابيض واسود
ينتج كلما كان هذا انسانا فهو اما ابيض واسود
اما القياس الاستثنائي فالشرطية الموضوعة فيه

ایساغوجی

ان کانت متصلة فاستثناء المقدم ینتج عین التالی
کقولنا ان کان هذا انسانا فهو حیوان لکنه انسان
فیکون حیوانا واستثناء نقیض التالی ینتج نقیض
المقدم کقولنا ان کان هذا انسانا فهو حیوان لکنه
لیس بحیوان فلا یکون انسانا وان کانت منفصلة
حقیقیة فاستثناء احد الجزأین ینتج نقیض الاخر
واستثناء نقیض احدهما ینتج عین الاخر وعلی
هذا مانعة الجمع ومانعة الخلو **فصل البرهان**
وهو قول مؤلف من مقدمات یقینیة لانتاج
یقین والیقینیات اقسام ستة احدها اولیات
کقولنا الواحد نصف الاثنین والکل اعظم من
الجزء ومشاهدات نحو الشمس مشرقة والنار
محرقة ومجربات کقولنا السقمونیا مسهل للصفراء
وحدسیات کقولنا نور القمر مستفاد من نور الشمس

ومتواترات كقولنا محمد رسول الله صلى الله عليه
وسلم ادعى النبوة واظهر المعجزات على يديه وقضايا
قياساتها معها كقولنا الاربعة زوج بسيط وسط حاضر
في الذهن وهو الانقسام بمتساويين والجدلي
هو قول مؤلف من مقدمات مشهورة والخطابي هو
قول مؤلف من مقدمات مقبولة من شخص معتقد
او مظنونة والشعري هو قياس مؤلف من مقدمات
يتبسط منها النفس وينقبض كالمغالطة وهو قياس
مؤلف من مقدمات شبيهة بالحق او مشهورة او مقدمات
وهمية كاذبة والعمدة هي البرهان لا غير ولكن هذا
آخر الرسالة متلبسا بحمد من له البداية والنهاية

تمت

ميزان المنطق

بسم الله الرحمن الرحيم

هذه رسالة مترجمة بميزان المنطق مترتبة على فصول

فصل العلم اما تصور فقط وهو حصول صورة الشئ في العقل وتصديق وهو تصور مع حكم وهو اسناد امر الى امر اخر ايجابا او سلبا فيجب تقديم الاول على الثاني وضعا للتقدم طبعا لان كل تصديق لابد فيه من التصور فصل في الالفاظ دلالة اللفظ على المعنى بتوسط الوضع له مطابقة كدلالة الانسان على الحيوان الناطق وبتوسط الوضع لما دخل ذلك المعنى فيتضمن كدلالة الانسان على الحيوان وعلى الناطق و

بتوسط الوضع لما خرج ذلك المعنى عنه التزام كدلالة
الانسان على قابل العلم **فصل** والدال بالمطابقة ان
قصد بجزئه دلالة على جزء معناه فهو مركب كزيد
والا فهو مفرد فان لم يصح ان يقصد بجزئه فهو اداة وان
صلح له فان دل بهيأته التصريفية على زمان معين
من الازمنة الثلثة فهو كلمة اى فعل وان لم يدل فهو
اسم وحينئذ ان يكون معناه واحدا او كثيرا فان كان
واحدا فان تعين ذلك المعنى ولم يكن ضميرا واسم اشارة
ومعهودا كانت وهذا والرجل يسمى علما وان لم يتعين
فمتواطيا ان كان حصوله فى كل الافراد على السواء كالانسان
والفرس ومشككا ان كان حصوله فى البعض اولى واقدم
من الاخر كالوجود بالنسبة الى الواجب والممكن وان كان
كثيرا فان كان وضعه لتلك المعانى على السوية فهو مشترك

كعين وان لم يكن كذلك بل وضع لاحدهما فنقل الى
الثاني فحينئذ ان ترك موضوعه الاول يسمى منقولا عرفيا ان كان
ناقله عرفا عاما كالدابة وشرعيا ان كان ناقله شرعا كالصلوة
واصطلاحيا ان كان ناقله عرفا خاصا كاصطلاح النحوي
وان لم يترك يسمى بالنسبة الى الاول حقيقة والى
الثاني مجازا كالاسد بالنسبة الى الحيوان المفترس و
الرجل الشجاع وكل لفظ فهو بالنسبة الى لفظ اخر مرادف
له ان توافقا في المعنى كالمطر والغيث والاسد والليث و
مباين له ان لم يتوافقا فيه كالحجر والشجر واما المركب
فهو اما تام وهو الذي يصح السكوت عليه واما غيره فالاول
ان احتمل الصدق والكذب فهو خبر والا فان دل على
طلب الفعل دلالة صيغية فهو مع الاستعلاء امر كقولنا
انصر ومع الخضوع دعاء وسوال ومع التساوي التماس
وان لم يدل على طلب الفعل دلالة صيغية فهو تنبيه و

ميزان المنطق

٥ ميزان المنطق

يندرج فيه التمني والنداء وغيرهما واما الثاني فهو اما
مركب تقييدي كالرجل الفطن واما غير تقييدي كالمركب
من اسم وأداة **فصل** في المعاني المفردة كل مفهوم فهو اما
جزئي ان منع نفس تصوره عن وقوع الشركة فيه كزيد
او كلي ان لم يمنع فالكلي الذي هو تمام ماهية جزئياته نوع
وهو صادق على كثيرين متفقين بالحقائق في جواب
ما هو والداخل غير المتساوي في تلك الماهية جنس وهو
صادق على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو
قريب ان كان الجواب عن الماهية وعن بعض ما يشاركها فيه
هو الجواب عنها وعن كل ما يشاركها فيه كالحيوان بالنسبة
الى الانسان والفرس وبعيد ان كان الجواب عنها وعن بعض
ما يشاركها فيه غير الجواب عنها وعن بعض الآخر كالجسم
النامي فالداخل المتساوي لها فصل وهو كلي صادق على
الشيء في جواب اي شيء هو في حقيقته فهو قريب ان صار النوع

عن مشاركه في جنس قريب و بعيدا ان ميزه عنه في جنس
بعيد و الخارج عن الشئ ان امتنع انفكاكه عنه فهو لازم
والا فهو عرض مفارق و اللازم قد يكون لازما للوجود
كالسواد للحبشي و لازما للماهية كالزوجية للاثنين فهو
اما بين و هو الذي لا يقترن لقولنا لانه كالفردية للواحد
واما غير بين و هو الذي يقترن به كالحدوث للعالم و
العرض المفارق اما سريع الزوال كحمرة الخجل و صفرة الوجل
واما بطيئة كالعشق و كل واحد من اللازم و المفارق فهو
ان اختص بافراد حقيقة واحدة فهو الخاصة و ترسم بانها
كلية صادقة على افراد حقيقة واحدة صدقا عرضيا
كالضحك بالقوة او بالفعل والا فهو عرض عام و يرسم
بانه كلي صادق على افراد حقيقة واحدة و غيرها صدقا
عرضيا كالماشي بهما فصل الكليان متساويان ان
صدق كل منهما على كل ما يصدق عليه الآخر كالانسان

ميزان المنطق

٦

والناطق وبينهما عموم وخصوص مطلقا ان صدق
احدهما على كل ما صدق عليه الاخر من غير عكس كلي
كالحيوان والانسان وبينهما عموم وخصوص من وجه ان
صدق كل واحد منهما على بعض ما صدق عليه الاخر فقط
كالحيوان والابيض وبينهما تباين ان لم يصدق شيء منهما
على شيء مما يصدق عليه الاخر كالحيوان والشجر فصل الجزئي
كما يصدق على المعنى المذكور ويسمى جزئيا حقيقيا فكذا
يصدق على كل اخص تحت اعم ويسمى جزئيا اضافيا فصل
النوع كما يصدق على ما ذكرناه ويسمى نوعا حقيقيا فكذا
يصدق على كل ما هية يقال عليها وعلى غيرها جنس في
جواب ما هو قولا اوليا ويسمى نوعا اضافيا ومراتبه ابدا
لانه اما اعم الانواع وهو العالي كالجسم او اخصها وهو
السافل كالانسان ويسمى نوع الانواع او اعم من السافل و

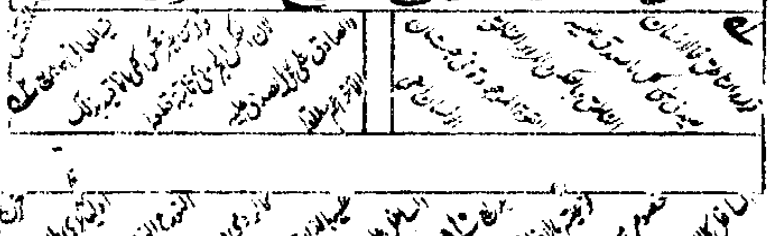

اخص من العالی کالحیوان و غیرہ و یسمی متوسطا او متباین للکل وھو المفرد کالعقل ان قلنا ان الجوھر جنس لہ و مراتب الاجناس ایضا اربع ولکن العالی کالجوھر فی مراتب الاجناس یسمی جنس الاجناس و السافل کالحیوان و المتوسط بینھما کالجسم النامی و الجسم المطلق و الجنس المفرد کالعقل ان قلنا ان الجوھر لیس بجنس لہ **فصل** فی التعریفات المعرف للشئ وھو الذی یستلزم تصورہ تصور ذلک الشئ و یسمی حدا تاما ان کان بجنس و فصل قریبین و حدا ناقصا ان کان بفصل قریب وحدہ او بہ و بجنس بعید و رسما تاما ان کان بجنس قریب وخاصۃ و رسما ناقصا ان کان بھما فقط او بھما و بجنس بعید و یجب بالاحتراز بہ عن تعریف الشئ بما یساویہ فی معرفۃ و جھالۃ و عن استعمال الفاظ غریبۃ غیر ظاھرۃ الدلالۃ بالقیاس الی السائل **فصل** فی تعریف القضایا و اقسامھا و ما یتعلق بھا القضیۃ قول یقال لقائلہ انہ صادق و کاذب فی شرطیۃ

ان انحلت الى قضيتين بعد حذف الرابط والا فحملية فالشرطية
اما متصلة وهى التى يحكم فيها بصدق قضية او لا صدقها
على تقدير اخرى كقولنا ان كان هذا انسانا فهو حيوان و
ليس ان كان هذا انسانا فهو جماد واما منفصلة وهى التى
يحكم فيها بالتنافى بين القضيتين فى الصدق والكذب
معا وليسمى حقيقية كقولنا هذا العدد اما زوج او فرد
او بنفيه كقولنا ليس هذا اما ان يكون حيوانا واسودا وفى
الصدق فقط وليسمى مانعة الجمع كقولنا هذا اما انسان او
فرس او فى الكذب فقط وليسمى مانعة الخلو كقولنا زيد اما
ان يكون فى البحر او لا يغرق فالحملية يتحقق بالجزاء ثلثة
موضوع اعنى محكوما عليه ومحمول اعنى محكوما به ونسبة
بينهما واللفظ الدال عليها يسمى رابطة كهو فى زيد هو عالم

ولیسمی حینئذ ثلاثیة وقد تحذف الرابطة فی بعض اللغات
وتسمی ثنائیة کزید عالم وهی موجبة ان صح ان یقال ان
الموضوع محمول کقولنا الانسان حیوان او سالبة ان صح ان
یقال ان الموضوع لیس بمحمول کقولنا الانسان لیس بحجر
ثم موضوعها ان کان شخصا معینا سمیت مخصوصة وشخصیة
وان کان کلیا فان بین فیها مقدار افراد الموضوع سمیت
محصورة ومسورة واللفظ الدال علیه یسمی سورا وهی اما
موجبة کلیة وسورها کل کقولنا کل نار حارة او سالبة کلیة
وسورها لاشیء ولا واحد کقولنا لاشیء ولا واحد من الناس
بحجر او موجبة جزئیة وسورها بعض وواحد کقولنا بعض
الحیوان او واحد منه انسان او سالبة جزئیة وسورها
لیس کل ولیس بعض وبعض لیس وان لم یبین فان لم
تصلح لان تقصد به کلیة وجزئیة سمیت طبعیة والا
فمهملة کقولنا الحیوان جنس والانسان فی خسر والمهملة

في قوة الجزئية اذ متى صدق الانسان نفى خبر صدق
بعض الانسان نفى خبر وبالعكس **فصل** في العدول و
التحصيل حرف السلب ان كان جزءا من الموضوع كقولنا اللاحي
جمادا ومن المحمول كقولنا الجماد لاحي ومنهما كقولنا اللاحي
لاعالم سميت معدولة موجبة كانت او سالبة وان لم
يكن جزء لشئ منهما سميت محصلة ان كانت موجبة و
بسيطة ان كانت سالبة والاعتبار بالايجاب والسلب
بالنسبة لا بطرفيها فان كل ما ليس بحي فهو لاعالم موجبة
مع ان طرفيها عدميان ولا شئ من المتحرك بساكن سالبة
مع ان طرفيها وجوديان والفرق بين البسيطة والموجبة
المعدولة المحمول في اللفظ اما في الثاني فانها موجبة
ان قدمت الرابطة على حرف السلب وبسيطة ان اخرت
عنها واما في الثنائية فبالنية او باصطلاح على تخصيص
لفظ غير او لا بالايجاب المعدول ولفظ ليس بالسلب

البسيط او بالعكس **فصل** في القضايا الموجهة التي
جرى الاصطلاح بالبحث عنها ثلث عشرة بسيطة ومركبة
اما البسائط وهي التي حقيقتها ايجاب فقط او سلب فقط
فستة الضرورية المطلقة وهي التي يحكم فيها بضرورة
ثبوت المحمول للموضوع او سلبه عنه ما دام ذات الموضوع
موجودة كقولنا بالضرورة كل انسان حيوان وبالضرورة
لاشئ من الانسان بحجر الدائمة المطلقة وهي التي يحكم
فيها بدوام ثبوت المحمول للموضوع او سلبه عنه ما دام ذاته
موجودا وقد مر مثالها ايجابا وسلبا المشروطة العامة وهي
التي يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول للموضوع او سلبه
عنه بشرط وصف الموضوع كقولنا بالضرورة كل كاتب متحرك
الاصابع ما دام كاتبا وبالضرورة لاشئ من الكاتب بساكن
الاصابع ما دام كاتبا العرفية العامة وهي التي يحكم فيها
بدوام ثبوت المحمول للموضوع او سلبه عنه بشرط

وصفه ومرسثالها ايجابا وسلبا المطلقة العامة وهى
التى يحكم فيها بثبوت المحمول للموضوع او سلبه عنه بالفعل
كقولنا بالاطلاق العام كل انسان متنفس ولا شئ من
الانسان بمتنفس الممكنة العامة وهى التى يحكم فيها بارتفاع
الضرورة عن الجانب المخالف كقولنا بالامكان العام كل
نار حارة وبه لا شئ من الحار ببارد والمركبة وهى التى
حقيقتها يتركب من قضيتين مخالفتى الكيفية موافقتى
الكمية معتبرا ايجابها وسلبها بالقضية الاولى فتسمى
المشروطة الخاصة وهى المشروطة العامة مع اللادوام
بحسب الذات واللادوام عبارة عن مطلقة عامة
فالمشروطة الخاصة ان كانت موجبة كقولنا بالضرورة
كل كاتب متحرك الاصابع مادام كاتبا لا دائما فمن
موجبة مشروطة عامة وسالبة مطلقة عامة وان كانت
سالبة كقولنا بالضرورة لا شئ من الكاتب بساكن

الا صابع مادام كاتبا لا دائما فمن سالبة مشروطة عامة
وموجبة مطلقة عامة العرفية الخاصة وهي العرفية
العامة مع قيد اللادوام بحسب الذات وهي ان كانت
موجبة فتركيبها من موجبة عرفية عامة وسالبة مطلقة
عامة وان كانت سالبة فتركيبها من سالبة عرفية عامة وموجبة مطلقة عامة
ومثالها قد من الوجودية اللاضرورية وهي المطلقة مع قيد اللاضرورة
بحسب الذات في اللاضرورة عبارة عن ممكنة عامة والوجودية
اللاضرورية ان كانت موجبة كقولنا كل انسان ضاحك بالفعل لا
بالضرورة فمن موجبة مطلقة عامة وسالبة ممكنة عامة وان كانت
سالبة كقولنا لا شئ من الانسان بضاحك بالفعل لا
بالضرورة فمن سالبة مطلقة عامة وموجبة ممكنة
عامة الوجودية اللادائمة وهي المطلقة العامة مع قيد
اللادوام بحسب الذات وهي سواء كانت موجبة او
سالبة فمن مطلقتين عامتين احداهما موجبة والاخرى

سالبة ومثالها ما من الوقتية وهي التي يحكم فيها
بضرورة ثبوت المحمول للموضوع او سلبه عنه في وقت
معين من اوقات وجود الموضوع مقيدا بالدوام
بحسب الذات وهي ان كانت موجبة كقولنا بالضرورة
كل قمر فمنخسف وقت حيلولة الارض بينه وبين الشمس
دائما فمن موجبة وقتية وسالبة مطلقة
عامة وان كانت سالبة كقولنا بالضرورة لا شيء من
القمر بمنخسف وقت التربيع دائما فمن سالبة وقتية
مطلقة وموجبة مطلقة عامة المنتشرة وهي التي يحكم
فيها بضرورة ثبوت المحمول للموضوع او سلبه عنه في
وقت غير معين من اوقات وجود الموضوع مع قيد
الدوام بحسب الذات وهي ان كانت موجبة كقولنا
بالضرورة كل انسان متنفس في وقت ما دائما فمن
موجبة منتشرة مطلقة وسالبة مطلقة عامة وان كانت

سالبة كقولنا بالضرورة لاشئ من الانسان بمتنفس فى
وقت ما لا دائما فمن سالبة منتشرة وموجبة مطلقة عامة
الممكنة الخاصة وهى التى يحكم فيها بارتفاع الضرورة
المطلقة عن جانبى الوجود والعدم جميعا سواء كانت
موجبة كقولنا بالامكان الخاص كل انسان كاتب وسالبة
كقولنا بالامكان الخاص لاشئ من الانسان بكاتب
فمن ممكنتين عامتين موجبة وسالبة **فصل** فى
الشرطية الجزء الاول فيها يسمى مقدما والثانى تاليا و
هى متصلة لزومية ان كان صدق التالى فيها على تقدير
صدق المقدم لزوما واتفاقية ان كان ذلك بمجرد الاتفاق
كقولنا ان كان الانسان ناطقا فالحمار ناهق ومنفصلة
حقيقية ان حكم فيها بالتنافى بين جزأيها فى الصدق
والكذب معا كقولنا هذا العدد اما زوج او فرد ومانعة
الجمع ان حكم فيها بالتنافى بين جزئيها فى الصدق

فقط كقولنا هذا الشئ اما شجر او حجر ومانعة الخلوّ
حكم فيها بالتنافي بينهما في الكذب فقط كقولنا اما ان يكون
زيد في البحر او لا يغرق فسالبتها كل واحد من هذه القضايا
برفع ما حكم به في موجبتها اعلم ان كلية الشرطية
ان يكون الشرطية كلية
ان يكون التالي لازما او معاندا للمقدم على جميع التقادير
التي لا يتأتى في مقدمية المقدم وجزئيتها ان يكون كذلك
على بعض هذه التقادير وخصوصيتها ان يكون كذلك
على وضع معين وباهمال الاوضاع فسور الموجبة
الكلية في الشرطية المتصلة كلما ومهما وحيثما ونحوه في
سور الموجبة الكلية المنفصلة دائما والسالبة الكلية فيهما
اي الشرطية
ليس البتة والموجبة الجزئية قد يكون والسالبة الجزئية
اي سورها
قد لا يكون وبادخال السلب على السور لا عجاب الكلي واهمالها
اي ادخال لفظ لا
بلفظ لو وان واذا في المتصلة واما او في المنفصلة

فصل في التناقض وهو اختلاف القضيتين

بالايجاب والسلب بحيث يقتضى لذاته ان يكون
احدهما صادقة والاخرى كاذبة ولا يتحقق بين القضيتين
الا باتحاد النسبة الحكمية بينهما **فصل** فى العكس
المستوى وهو عبارة عن جعل احد طرفى القضية مكان
الاخر مع بقاء الصدق والكيفية فاما الكمية فلا يبقى
فى الموجبات لانها لا تنعكس كلية لاحتمال كون المحمول
اعم من الموضوع كقولنا كل انسان حيوان فلا ينعكس كلية
لكذب قولنا كل حيوان انسان واما السالبة فتنعكس
كلية كقولنا لا شئ من الانسان بحجر لانه يصدق لا شئ
من الحجر بانسان كلية **فصل** فى عكس النقيض وهو
عبارة عند المتقدمين عن تبديل كل من طرفى
القضية بنقيض الاخر مع بقاء الصدق والكيفية كما
يقال فى كل انسان حيوان كل لا حيوان لا انسان وعند
المتاخرين عبارة عن جعل نقيض الثانى الجزء الاول و

عين الاول الثاني مع مخالفة الاصل في الكيف وموافقته
في الصدق كما يقال في كل انسان حيوان لا شيء مما
ليس بحيوان بانسان والفرق بينهما يعرف في المطولات

فصل في القياس

وهو قول مؤلف من قضايا متى سلمت لزم عنه لذاته قول آخر وهو استثنائي ان كان
عين النتيجة او نقيضها مذكورة فيه بالفعل كقولنا كلما
كانت الشمس طالعة فالنهار موجود لكنها طالعة فالنهار
موجود فالنتيجة وهي فالنهار موجود مذكورة بعينها
فيه ولو قلت لكنه ليس بموجود ينتج انها ليست بطالعة
فنقيضها وهو انها طالعة مذكورة فيه واقتراني ان لم يكن
كذلك كقولنا كل انسان حيوان وكل حيوان حساس
فكل انسان حساس فليست النتيجة ولا نقيضها مذكورة
فيه بالفعل واذا عرفت هذا فنقول ان موضوع النتيجة في
الاقتراني يسمى اصغر ومحمولها اكبر والقضية التي فيها الاصغر

صغرى والتى فيها الاكبر كبرى والمكرر بين الاصغر والاكبر
يسمى حدا اوسط والهيأة الحاصلة من كيفية وضع الحد
الاوسط عند الحدين الاخرين يسمى شكلا وهى اربعة لان
الحد الاوسط ان كان محمولا فى الصغرى وموضوعا فى الكبرى
كقولنا كل جسم مؤلف وكل مؤلف حادث فهو الاول وان كان
على العكس كقولنا كل انسان ناطق وكل ضاحك انسان
فهو الرابع وان كان محمولا فيهما كقولنا كل ناطق انسان ولا
شئ من الحجر بانسان فهو الثانى وان كان موضوعا فيهما
كقولنا كل انسان ناطق وكل انسان ضاحك فهو الثالث
واما الشكل الاول فشرطه ايجاب الصغرى وكلية الكبرى
واما الثانى فشرطه اختلاف مقدمتيه بالكيفية وكلية
الكبرى واما الثالث فشرطه موجبية الصغرى وكليتا احديهما
واما الرابع فغير محتاج له لعدم وقوعه فى الاستعمال لانه
غير بين **فصل** فى الاستقراء وهو تام ان استدل بجميع

الجزئيات وحكم على الكل وهو قليل الاستعمال وناقض اذا
استدل باكثر الجزئيات وحكم على الكل كقولنا كل حيوان
يحرك فكه الاسفل عند المضغ لان الانسان والبهائم و
السباع كذلك وهو لا يفيد اليقين لاحتمال ان لا يكون
الكل بهذه الصفة كالتمساح **فصل** في التمثيل وهو ان
يستدل بجزئي على الجزئي الآخر لمشاركتهما في كلي وثيق في
الحكم ويسمى في عرف الفقهاء قياسا كقولنا العالم مؤلف
فيكون حادثا كالبيت **فصل** في البرهان وهو اما
لمي وهو الذي يكون الحد الاوسط فيه علة للنسبة في
الذهن والخارج كقولنا هذا متعفن الاخلاط وكل متعفن
الاخلاط محموم فهذا محموم وانى وهو الذي يكون الحد
الاوسط فيه علة للنسبة في الذهن فقط كقولنا هذا
محموم وكل محموم متعفن الاخلاط فهذا متعفن الاخلاط

تمت هذه الرسالة

بسم الله الرحمن الرحيم

تهذيب

الحمد لله الذي هدانا سواء الطريق وجعل لنا التوفيق
خير رفيق . والصلوة على من ارسله هدى هو بالاهتداء
حقيق + ونوط به الاقتداء يليق وعلى آله واصحابه الذين
سعدوا في مناهج الصدق بالتصديق + وصعدوا
في معارج الحق بالتحقيق وبعد فهذا غاية تهذيب
الكلام في تحرير المنطق والكلام + وتقريب المرام من
تقرير عقائد الاسلام + جعلته تبصرة لمن حاول

التبصر الى الافهام وتذكرة لمن اراد ان يتذكر من
ذوى الافهام سيما الولد الاعز الطف الحرى بالاكرام سمى
حبيب الله عليه التحية والسلام لازال له من التوفيق
قوام ومن التاييد عضاد وعلى الله التوكل في الاستناد

القسم الاول في المنطق

مقدمة العلم ان كان اذعانا للنسبة فتصديق والا فتصور ويقتسمان
بالضرورة الضرورة والاكتساب بالنظر وهو ملاحظة
المعقول لتحصيل المجهول وقد يقع فيه الخطأ فاحتيج
الى قانون يعصم عنه وهو المنطق وموضوعه المعلوم
التصوري والتصديقي من حيث انه يوصل الى المطلوب
التصوري فيسمى معرفا او التصديقي فيسمى حجة

فصل دلالة اللفظ على تمام ما وضع له مطابقة

وعلى جزئه تضمن وعلى الخارج التزام ولا بد فيه من
اللزوم عقلا او عرفا وتلزمهما المطابقة ولو تقديرا
ولا عكس والموضوع ان قصد بجزء منه الدلالة على جزء
المعنى فمركب ما تام خبرا او انشاء واما ناقص تقييدي
او غيره والا فهو مفرد وهو ان استقل فمع الدلالة بهيأة
على احد الازمنة الثلثة كلمة وبدونها اسم والا فاداة
وايضا ان اتحد معناه فمع تشخصه وضعا علم و
بلا وبه مشتركا ان تساوت افراده ومشككا ان تفاوتت
بالاولية او الاولوية وان كثر فان وضع لكل واحد
فمشترك والا فان اشتهر في الثاني فمنقول ينسب
الى الناقل والا فحقيقة ومجاز فصل المفهوم ان
امتنع فرض صدقه على كثيرين فجزئي والا فكلي ان امتنعت

تهذيب

افراده او امكنت ولم يوجد او وجد الواحد فقط مع
امكان الغير او امتناعه او الكثير مع التناهي وعدمه

فصل الكليان ان تفارقا كليا فمتباينان والا فان
تصادقا كليا من الجانبين فمتساويان ونقيضاهما
كذلك او من جانب فقط فاعم واخص مطلقا و
نقيضاهما بالعكس والا فمن وجه وبين نقيضيهما
تباين جزئي كالمتباينين وقد يقال الجزئي للاخص و
هو اعم فصل الكليات خمس الاول الجنس وهو
المقول على الكثيرة المختلفة الحقائق في جواب ما هو فالكافي
الجواب عن الماهية وعن بعض المشاركات هو الجواب
عنها وعن الكل فقريب كالحيوان والا فبعيد كالجسم
النامي والثاني النوع وهو المقول على الكثيرة المتفقة

الحقيقة في جواب ما هو وقد يقال على الماهية المقول
عليها وعلى غيرها الجنس في جواب ما هو ويختص باسم
الاضافي كالاول بالحقيقي وبينهما عموم من وجه لتصادقهما
على الانسان وتفارقهما في الحيوان والنقطة ثم الاجناس
قد تترتب متصاعدة الى العالي ويسمى جنس الاجناس
والانواع متنازلة الى السافل ويسمى نوع الانواع وما
بينهما متوسطات الثالث الفصل وهو المقول على
الشئ في جواب اي شئ هو في ذاته فانه ميز عن
المشاركات في الجنس القريب فقريب والا فبعيد واذا
نسب الى ما يميزه فمقوم والى ما يميز عنه فمقسم والمقوم
للعالي مقوم للسافل ولا عكس والمقسم بالعكس الرابع
الخاصة وهو الخارج المقول على ما تحته حقيقة
واحدة فقط الخامس العرض العام وهو

تهذيب

الخارج المقول عليها وعلى غيرها وكل منهما ان امتنع انفكاكه
عن الشئ فلازم بالنظر الى الماهية او الوجود بين يلزم
تصوره من تصور الملزوم او من تصورهما الجزم باللزوم
وغير بين بخلافه والا فعرض مفارق يدوم او يزول
بسرعة او بطوء **خاتمة** مفهوم الكلي يسمى كليا منطقيا
ومعروضه طبعيا والمجموع عقليا وكذا الانواع الخمسة
والحق ان وجود الطبع بمعنى وجود اشخاصه **فصل**
مشترك الشئ ما يقال عليه فائدة تصوره ويشترط ان
يكون مساويا واجلى فلا يصح بالاعم والاخص و
المساوي معرفة وجهالة والاخفى والتعريف بالفصل
القريب حد وبالخاصة رسم فان كان مع الجنس القريب
فتام والا فناقص ولم يعتبروا بالعرض العام و
قد اجيز في الناقص ان يكون اعم كاللفظي وهو ما يقصد

تهذيب

تهذيب

تفسير مدلول اللفظ التصديقات القضية قول
يحتمل الصدق والكذب فان كان الحكم فيها بثبوت شئ
لشئ او نفيه عنه فحملية موجبة او سالبة ويسمى المحكوم عليه
موضوعا والمحكوم به محمولا والدال على النسبة رابطة و
قد تستعير لها هو والا شرطية ويسمى الجزء الاول مقدما
والثاني تاليا والموضوع ان كان شخصا سميت القضية
شخصية ومخصوصة وان كان نفس الحقيقة فطبيعية و
الا فان بين كمية الافراد كلا او بعضا فمحصورة كلية او
جزئية وعما به البيان سورا والا فمهملة وتلازم الجزئية
ولا بد في الموجبة من وجود الموضوع محققا وهي الخارجية
او مقدرا فالحقيقية او ذهنا فالذهنية وقد يجعل
حرف السلب جزء من جزء فتسمى معدولة والا فمحصلة

وقد يصرح بكيفية النسبة فموجهة والا فمطلقة وما بيه
البيان حجة فان كان الحكم فيه بضرورة النسبة مادام
ذات الموضوع موجودا فضرورية مطلقة او مادام وصفه
فمشروطة عامة او في وقت معين فوقتية مطلقة او
غير معين فمنتشرة مطلقة او دائما مادام الذات
فدائمة مطلقة او مادام الوصف فعرفية عامة او بفعليتها
فمطلقة عامة او بعدم ضرورة خلافها فممكنة عامة
فهذه بسائط وقد يقيد العامتان والخاصتان المطلقتان
باللادوام الذاتي فيسمى المشروطة الخاصة والعرفية
الخاصة والوقتية والمنتشرة وقد يقيد المطلقة العامة
باللاضرورة الذاتية فيسمى الوجودية اللاضرورية وباللا
دوام فيسمى الوجودية اللادائمة وقد يقيد الممكنة العامة

بلاضرورة الجانب الموافق ايضا ويسمى الممكنة الخاصة و
هذه مركبات لان اللادوام اشارة الى مطلقة عامة و
اللاضرورة الى ممكنة عامة مخالفة الكيفية موافقتى
لما قيدها فصل الشرطية متصلة ان حكم فيها بثبوت
نسبة على تقدير اخرى ونفيه لزومية ان كان فى لك بعلاقة
والا فاتفاقية ومنفصلة ان حكم بتنافى النسبتين اولا
تنافيهما صدقا وكذبا وهى الحقيقية او صدقا فقط
فمانعة الجمع او كذبا فقط فمانعة الخلو وكل منها عنادية
ان كان التنافى لذاتى الجزأين والا فاتفاقية ثم الحكم فى
الشرطية ان كان على جميع تقادير المقدم فكلية او بعضها
مطلقا فجزئية او معينا فشخصية والا فمهملة وطرفا
الشرطية فى الاصل قضيتان حمليتان او متصلتان او

منفصلتان او مختلفتان الا انهما خرجتا بزيادة اداة
الاتصال والانفصال عن تمام فصل لتناقض احتمال
القضيتين بحيث يلزم لذاتهما من صدق كل كذب
الاخرى وبالعكس ولابد من الاختلاف في الكم والكيف والجهة
والاتحاد فيما عداها والنقيض للضرورية الممكنة العامة و
للدائمة المطلقة العامة وللمنتشرة المطلقة العامة الحينية
الممكنة وللعرفية العامة الحينية المطلقة وللمركبة المفهوم
المردد بين نقيضي الجزأين لكن في الجزئية بالنسبة في
كل فرد فصل لعكس المستوى تبديل طرفي القضية
مع بقاء الصدق والكيف في الموجبة انما تنعكس جزئية
لجواز عموم المحمول والتالي والسالبة الكلية تنعكس
كلية والا لزم سلب الشيء عن نفسه والجزئية لا تنعكس

اصلا لجواز عموم الموضوع والمقدم واما بحسب الجهة
فمن الموجبات تنعكس الدائمتان والعامتان حينية مطلقة
والخاصتان حينية مطلقة لا دائمة والوقتيان والوجوديتان
والمطلقة العامة مطلقة عامة ولا عكس للممكنتين ومن
السوالب تنعكس الدائمتان دائمة والعامتان عرفية
عامة والخاصتان عرفية لا دائمة في البعض والبيان
في الكل ان نقيض لعكس مع الاصل ينتج المحال ولا عكس
للبواقي بالنقض فصل عكس النقيض تبديل نقيضي
الطرفين مع بقاء الصدق والكيف او جعل نقيض
الثاني اولا وعين الاول ثانيا مع مخالفة الكيف وحكم
الموجبات هر نا حكم السوالب في المستوى وبالعكس
والبيان البيان والنقض النقض وقد بين انعكاس

الخاصتين من الموجبة الجزئية ههنا ومن السالبة الجزئية
ثم الى المعرفية الخاصة **فصل القياس** قول مؤلف من
قضايا يلزم لذاته قول اخر فان كان مذكورا فيه بمادته و
هيأته فاستثنائي والا فاقتراني حملي او شرطي وموضوع
المطلوب من الحملي يسمى اصغر ومحموله اكبر والمتكرر اوسط
وما فيه الاصغر الصغرى والاكبر الكبرى والاوسط اما محمول
الصغرى وموضوع الكبرى وهو الشكل الاول او محمولهما
فالثاني او موضوعهما فالثالث وعكس الاول فالرابع و
يشترط في الاول ايجاب الصغرى وفعليتها مع كلية الكبرى
لينتج الموجبتان مع الموجبة الكلية الموجبتين ومع
السالبة السالبتين بالضرورة وفي الثاني اختلافهما في
الكيف وكلية الكبرى مع دوام الصغرى وانعكاس

١٣

تهذيب

السالبة الكبرى وكون الممكنة مع الضرورية او كبرى مشروطة
لينتج الكليتان سالبة كلية والمختلفتان في لكم ايضا سالبة
جزئية بالخلف او عكس الكبرى والصغرى ثم الترتيب ثم
النتيجة وفي الثالث ايجاب الصغرى وفعليتها مع كلية
احدهما لينتج الموجبتان مع الموجبة الكلية او العكس
موجبة جزئية ومع السالبة الكلية او الكلية مع الجزئية
سالبة جزئية بالخلف او عكس الصغرى او الكبرى ثم
الترتيب ثم النتيجة وفي الرابع ايجابهما مع كلية الصغرى
او اختلافهما مع كلية احدهما لينتج الموجبة الكلية مع
الاربع والجزئية مع السالبة الكلية والسالبتان مع الموجبة
الكلية وكليتهما مع الموجبة موجبة جزئية ان لم يكن
سلب الا فسالبة بالخلف او بعكس الترتيب ثم النتيجة اه

بعكس المقدمتين او بالرد الى الثاني بعكس الصغرى والثالث
بعكس الكبرى وضابطة شرائطها الاربعة انه لابد اما من
عموم موضوعية الاوسط مع ملاقاته للاصغر بالفعل وحمله
على الاكبر واما من عموم موضوعية الاكبر مع الاختلاف
في الكيف مع منافاة نسبة وصف الاوسط الى وصف الاكبر
لنسبة الى ذات الاصغر فصل الشرطي الاقتراني ما ان يتركب
من متصلتين او منفصلتين او حملية ومتصلة او حملية و
منفصلة ولو متصلة ومنفصلة وينعقد في الاشكال الاربعة
وفي تفصيلها طول فصل الاستثنائي ياتي من المتصلة
وضع المقدم ورفع التالي ومن الحقيقية وضع كل كمانعة الجمع
ورفعه كمانعة الخلو وقد يختص باسم القياس بل الخلف وهو
ما يقصد به اثبات المطلوب بابطال نقيضه ورجعه الى
استثنائي واقتراني الاستقراء تصفح الجزئيات لاثبات حكم

صه او فرد اينتج كلما كان هذا شاشة فهو اما ان يكون زوجا او فردا ٢ ١ صه وهو الذي يكون النتيجة

کلی والتمثیل بیان مشارکۃ جزئی لاخر فی علۃ الحکم لیثبت
فیہ والعمدۃ فی طریقۃ الدوران والتردید **فصل** القیاس اما
برھانی یتالف من الیقینیات واصولھا الاولیات والمشاھدات
والتجربیات والحدسیات والمتواترات والفطریات ثم
انکان الاوسط معیۃ للنسبۃ فی الذھن علۃ لھا فی
الواقع فلمی وھو الانی واما جدلی یتالف من المشھورات و
المسلمات فی الخطابۃ یتالف من المقبولات والمظنونات واما
شعری یتالف من المخیلات واما سفسطی یتالف من الوھمیات
والمشبھات **فصل** اجزاء العلوم ثلثۃ الموضوعات وھی
التی یبحث فی العلم عن اعراضھا الذاتیۃ والمبادی وھی حدود
الموضوعات واجزاءھا واعراضھا ومقدمات بینۃ او ماخوذۃ
یبتنی علیھا قیاسات العلم والمسائل وھی قضایا
تطلب بالبرھان فی العلم وموضوعاتھا موضوع العلم
او انواع منہ او عرض ذاتی لہ او مرکب وھو لاتھا امور

۱۶

تھذیب

خارجة عنها عارضة لذواتها وقد يقال المبادي لما
يبدأ به قبل المقصود والمقدمات لما يتوقف عليه الشروع
بوجه البصيرة وقوط الرغبة كتعريف العلم وبيان
غايته وموضوعه وكان القدماء يذكرون في صدور
الكتاب ما يسمونه الرؤس الثمانية الاول الغرض
لئلا يكون النظر في طلبه عبثا الثاني المنفعة اي
ما يتشوقه الكل طبعا لينشط للطلب ويتحمل المشقة
الثالث التسمية وهي عنوان العلم ليكون عنده
اجمال ما يفصله الرابع المؤلف ليسكن قلب المتعلم الخامس
من اي علم هو ليطلب فيه ما يليق به السادس القسمة
مرتبة ليقدم على ما يجب ويؤخر عما يجب السابع القسمة
اي التبويب ليطلب في كل باب ما يليق به الثامن
الانحاء التعليمية وهي التقسيم اعني التكثير من
فوق والتحليل عكسه والتحديد اي اي فعل الحد و

البرهان ای الطریق الی الوقوف علی الحق والعمل به وهو بالمقاصد اشبه فقط

بسم الله الرحمن الرحیم

منطق منظوم

بسم الله الرحمن الرحیم

سرایم زمزمه در حمد باری چون بآغازم
ستایم در سپاس این نیایش بر خدا نازم
تراه ریزم ازو می نغمه خیزم از ثنای او

که در مدحش بیاید بصیت من نغمه سرای او
برانم تو سن خامه بسوی شکر خلاقم
که نعمتهای او در عالم هستی بود پیهم

تمام عالم هستی ظلال ناصهای او
ز تاثیرات اسمایش بود نظم و نسق هر سو
سگالم چون صفات پاک یزدم طرح الهامی

سپاسش گر کنم بخشد مراد بیم انعامی
باندک دستمایه رخت حمد شکر افگندم
که سوی دستگاه مدح اسباب سفر بندم

فرو بردم بکام خویش دندان ستائیدن
دهد گر دست مقبولی باین جمله سرائیدن
پس از حمد و سپاس بار بار نعت می چینم

که باری بار بار بار باری می بسینم
درودی می دهم عرضه بران سردار سرداران
که از جام حقیقش سیر گردانیده سر شاران

برستاخیز خواهد کرد کامل سکه بر دوران
بزخشان شفاعت رخش او در بارگه رانند
ز ندهم در سفارش اندران هنگام دم بستن

دهد دل در شفاعت اندران میدان ناهستن
دل و جان را یکی سازد بگاه جان دل بستن
بدوزد دل باستشفاع زو قلب شکستن

کند دل را بدریا در خلاص امت عاصی
بهنگامیکه دل دل کرده هر یک میشود ناسی
دود در لب دل امت نه راه تازه کاریها

دود دلها بسوی او بصد ها ناله و زاریها
بشوید دست از رستن به نیلهای اعمالش
نیاید دست بر تخلیص از تحسین افعالش

سوای دست جستن بر در آن سرور انور
چو دست چرب گر بر سر کشد آن سید سرور
بسلک دود مانش ها شمیت ذره تابان

بصیت
نام دانهای انبیا در سبحه رخشان
که نامش باشد محمد اندرین عالم
بصیت نام احمد مشتهر در عالم اکرم

برو صلوات بیغایات باد از من مسکین
که اینهم خوشه چین باشد ز درگاه فیوضش گین
بر اهل بیت و صحبتش باد و هم اتباع آنحضرت

که ز یشان آمده پیدا بملت نصرت و نصرت
پس از حمد و درود این بنده ناچیز می گوید
که این شد بر خامه در رهٔ منطق هم می پوید

چو این شبگیر در شبگیر این فن راه پیماید
ز دست حضرت توفیق باری شهپر اغ آید
اگر چه بار شیدا را ز زبان حال میخوردم

بحال خود ز روی گرد شمه دودی برآوردم
چه مانحال خود گویم چه قدر علم انگارم
چه پا در وادیش آرم گلاه از بخت میدارم

تقلب در صروف دهر شور انگیز آن دیده
که ابنای زمانه بی هنر بر خویش بچیده
بمسند های تدریس آمده اجلاس میسازند

پر از جهل مرکب خورده بر جهل خنک نازند
کسی هرگز نه پرسد که او در خور بهر علم آید
که طبعم سوی ایجاز عبارت آمده مائل
برای طالبان علم این ابیات می گویم
نوشتم بار اشتر گرچه تنگم کرد او وارم
نوشتم حاشیه بر شرح حمدالله و بر صدرا
یکی یک روز پر اخبار و هم آیات سبحانی
ز تعلیمی یکی در هندسه تلخیص آوردم
برین بی فرصتی و نامساعد طبع شد قاعد
درین دو چار خطه خواستم تحریر در میزان
بود این فن میزان بهر حفظ فکر در اذهان
طریق مستقیم کسب نامعلوم را سازد
پس این هر دو اگر مفکر حاصل شد بهی خوان
مؤخر شد ز ابواب تصور علم تصدیقی
پس آن پنج اضرب از کلی ز الفاظ و کلم دانی
پس این بحث دلالت را بجمله سبق صورت بست
اگر از روی وضعی باشد آنرا وضعیه خوانند
جوازاً حرّ بسر فه پی برند و سعله میجویند
چو شنوی از پس دیوار لفظ دیزی دالی
طباق و هم تضمن قسم سوم التزامیه
طباق آنرا بنامند و اگر بر جزوی باشد
یه فهمی از زده حیوان ناطق در همه معنی
بخوانی التزامش هچو بینائی ز نابینا
بقسم مفرد و قسم مرکب قسمتی یابد +

ز نندا ز در نحو دلائف گران باد پیمایند
که بهر درس و تدریس علوم مدرسه شاید
چو این حال حوادث از زبان خویشتن گفتم
برین نظم قواعد بهر حفظ سهل می پویم
شروح هنج ایساغوجی آمد از من مسکین
بتحقیق ست بر شرح وقایه هم هدایه را
دو قنی هم نوشتم در فرائض بهر دوشد مطبوع
بثانی ثالث از تحریر شرحی منبسط فرم
علاوه این همه شد التزام اختراع من

شروع در مقصود کتاب

ز اغلوطات و خلوطات و تلبیسات از شیطان
اگر علمت بود اذعان بود تصدیق در میزان
وگر افکاری زید بود کسبی درین میزان
جلیات خمسه این تصورهم منوط آمد
لهذا مبحث الفاظ و تقسیمات آن خوانی
دلالت نسبتی باشد میان لفظ و معنایش
جمیع اهل میزان پی بحث آن مانند
وگر از عقل خالص باشد آنرا عقلیه نامند
که گوینده بود آنجا همین را عقلیه خوانی
اگر باشد دلالت بر تمام معنی وضعی
که در ذهن تو بضمن فهم کل آن جزو وی یابد
وگر باشد ز موضوع له بر خارج لازم
اگر در معنیش داخل کنی انکار هست اعمی
اگر خواهی ز بخش لفظ بخش معنی وضعی

سر اندا ز سر خود هر زه گوئی ژاژ می خایند
نگارم تا بکی حال زمانه طول لاطائل
برات عاشقان بر شاخ آهو گفته می افتم
چو پیشش در زبان تازی آمد جمله اسفارم
دو دیگر وزی یکی در فرس و مبسوط فیض آگین
دو شرحی در نوشتم مختصر بر متن کیدانی
رساله عقلیه هم بر هوامش آمده مطبوع
غمار جمله با بجمله بود از شصت هم زائد
که از ابکار افکارم نتایج آمده در قن
که نظم فارسی باشد سلیس و اسهل و آسانتر
بمعلومات تصوری و تصدیقی بپردازد
سوای آن همه اقسام ادراکی تصور دان
بود مشروط با سبق تصور علم تصدیقی
که تا ترکیب معلومات از انجمله بایجاد
مگر آنها بلا لحظ دلالت محض بیکار ست
که از روشن معنی میرسد اذهان بمبانیش
وگر از اقتضای طبع باشد طبعیه گویند
باقسام سه گانه حصر منظور مودع آرامند
سه گونه می بود باحصر عقلی نوع وضعیه
چو از انسان سیدی پی مفهوم اجمالی
تضمن گوی آنرا هچو یک مفهوم حیوان را
که فهمش در پی موضوع له شد واجب و دائم
پس از بحث دلالت لفظ دال از نوع وضعیه
چو رامی السهم پس آنرا مرکب میخوانی

وگر تنها بود لفظی لقصدت نیست اجز ایش — که معنی دارد و یا نیست بخش و جز بمعنایش — بخوانی مفردش چون همزه الله عبد الله
همم اجری نیز چون حیوان ناطق را بود این راه — مگر تحقیق این گفتم بتعلیقات یومیه — که در یک روز برگشته ز تحقیقات مرضیه
پس این مفرد دو قسم آمد یکی جزئی دوم کلی — چو اصلا نسبت کلی نمی دارد بود جزئی — چو نام زید شخصی مشتمل بر فردیت باشد
بدانش جزئی کامل که شخصیت همی دارد — اگر فرضش توانی کرد صادق بر دوی کثرت — بخوانش کلی و محصور ماند اندر این بحثت
چو انسان کان بود محمول بر زید و بنی عمرو — بسوی اینهمه لاشی و واجب ایمن بر عرضش — پس این کلی بود منقسم بر عرضی و بر ذاتی
چو از ماهیت افراد خارج شد بود عرضی — چو ضاحک چونکه بیرون ست از حیوان مع الناطق — که بود ست این طباع زید و عمرو دون آفاق
وگر خارج نباشد از همان نامیده شد ذاتی — چو انسان و چو حیوان ست ذاتی بهر هر جزئی — پس این مفهوم ذاتی هم بسه اقسام ضروریست
یکی نوع و دوم جنس و سوم فصل ست و این ختم — تمام طبع هر فردش بنام نوع می باشد — پس آن کلی ست کان متفق محمول می آید
بیا پاسخ از سوال ما هو ست این قبول آید — سوال ما هو ست از کل حقیقت هر چه طور آید — چو انسان کان تمام طبع زید و عمرو می باشد
گر در جای خصوص و اشتراک این طبع می ناید — تمام طبع گر مختص بود یا شرکت صرفه — جواب کثرت محضه همان رامی بود در حرفه
پس آنرا جنس مینامند و آن کلی بود صادق — بماهیات معدوده بطرز ما هو اللائق — چو حیوان در جواب ما الفرس و الفیل می آید
چه جزوی شرکت ذاتی میان شان نمی شاید — وگر باشد ممیز نه تمام مشترک ذاتی — پس آن ذاتی ست در منطق به فصل ماهیت نامی
بیاید در جواب ای شی هو من الذاتی — که باشد معتبر در نسخ جوهر نه بود عرضی — چو ناهق در جواب الحمار ای حیوان
بحد الملمات کان جوهر طبعش بود قابل — اگر آن جنس آید در جواب جمله انواعش — بیاید آن تمام مشترک در جمله اوضاعش
بگویندش برای این همه جنس قریب آنرا — چو حیوان بهر اسپ و پیل و انس و جن و اشتر ها — وگر باشد جواب برخی آن جنس بعید آمد
تمام مشترک در بعض نه در دیگر استجامد — چو جسم نامی از بهر جمال و پیل و انس و جن — بخوانش در جواب ماهی نور دل و باطن
وگر باشد ممیز فصل از انباز ماهیت — که در جنس قریب ست آن بود فصل قریب الذات — چو از انباز در جنس بعید افتاد چون نامی
بگو فصل بعید از جسم در انواع حیوانی — پس این سه گونه را در عرف ذاتیات میگویند — سوای این سه گونه جمله عرضیات مگویند
پس از عرضی بود مختص بیک ماهیت نوعی — نباشد جنس یا مختص بود با جوهر جنسی — بمنطق خاصه گویند و تحدیدش بدین یابد
که کلی عرضی محمول بر یک طبع می آید — چو ضاحک خاصه انسان و ماشی خاصه حیوان — چو با صر خاصه حیوان و کاتب خاصه انسان
در آن عرضی بود شامل بچند از طبع ذاهیت — مراد از عرض هشتم آمده با جمله تعیست — چو سرخ و زرد و ماشی بر اسپ و اشتر و انسان
امور عامه بر تمام اشیای ذوامکان — بخوانندش بنام عرض عام از روی تعمیمش — کنم تعریف و تحدیدش برای نیک تفهیمش
بود کلی عرضی صادق آید بر طباع چند — طباع نوعی جنسی بزیر آن بود پیوند — پس این هر دو بود مقسوم بر دو قسم از قسمت
یکی لازم محال الانفکاک از ذات ماهیت — چو بالقوه نگارنده رونده لازم انسان — بنو جنبان و جنبان بهر حیوان بست بالامکان

چو اسود بهر ترکیب مزاج خاص در حبشی
چو ستن جستن و بستن شکستن رستن و خستن
معرف قول شارح آن بود معلوم تصوری
پس آن دو قسم میباشد یکی باشد بنام حد
بجنس و خاصه یا محض عرض و خاصهٔ دائم
چو در تحدید انسان آوری حیوان ناطق را
ز نقصانش بحد ناقص آن را نام می باید
چو از جنس قریب و خاصهٔ لازم مولف شد
بحد تام در جنس قریب و قید احرازی
چو جسم نامی آید بهر علم رسمی انسان
چو در تعریف انسان باشی ذی ضحک میشاید
خصوص قائل وطرفین از روی نقر رفتن
بود مظنونی و ایقانی و جهلی و تقلیدی
قضیه جمله باشد گرچه اینهانیست تصدیقی
چو خالد می ستیزد یا عمر آمد شد ایمان را
همین سه راع کان گفتم برای تو مثالش دان
بود محکوم به تالی در اخبارات شرطیه
چو تقدیری بود حکمش و رایش انفصالیه
بحد آنندش بحکم وصل نام اتصالیه
چو جنس من بود داخل در ین سه یا خارج
مثال آن همان باشد که در ابیات دانستی
چو این اشیاست یا افراس یا از جنس اشتر ها
بوجدان علاقه یا بنفیش اتصالیه
بخصوصه بنامندش وگر افتاد کلیش

اگر این گونه لازم را بگویم لازم صنفی
چو پرسندت که کلیات خمسه چیست گو ارشد

بیان معرف

مرکب از خصوص ذاتیات محض می باشد
در از جنس قریب فصل قریب تالف باشد
فراهم کرده در وی ز طبعش جمله از اجزا
چو جسم ناطق آید در حصول طبع انسانی
چو با حیوان ضاحک ذات انسانی معرف شد
چو از جنس بعید و خاصه باشد بنامندش
چو جسم ناشی آری بهر علم صورت حیوان

تصدیقات تعریفات قضیه و اقسام آن

خبر گویند در نحو و قضیه نام در میزان
بحمل اتفاقی و مواطاتی و ترکیبی
ثبوت شی چو بهر شی بود یا نفی آن از وی
با مر سبا بعلم خود نداری هیچ شک اصلا
بود موضوع کان حکم ست بر وی حکم حملیه
بود محکوم به محمول در اخبار حملیه
اگر حکمی ست بر تقدیر نسبت نسبت دیگر
وگر حکم تنافی شد بخوانش انفصالیه
پس این سه گونه آید زان یکی باشد حقیقیه
با مثال دگر هم همچنان از خود تو دانستی
سوم کان در مقدم تالیش منع الخلو آید
لزومیه بوجدان شد بنفیش اتفاقیه
پس ار باشد بیان کمیت محصورات بشنو

دوم عرض مفارق کان نباهیت توان رستن
که نوع و جنس و فصل و عرض عام و خاصه باشد
که از فهمش بمدرک بگذرد مجهول تخیلی
دوم رسم آن مرکب میبود از عرضی لازم
بحد تام ماند آن در وضوح ذات می باشد
گر از جنس بعید و فصل اقرب اتیان آید
بنود حس و حرکت از حصولش ماند و شد باقی
بنامندش بنام رسم تام آنرا که شد عاری
برسم ناقص از نقصان تام این نام خوانندش
ز عرضیات محضه رسم ناقص نیز می آید
مرکب را دروغ و راست عقلا گر توان گفتن
گهی نامند بتصدیقش اگر ریزد بر او داد
قضیه گاه تخیلی ست گه وهمی و گه شکی
برین تقدیر حملیه بود از روی حمل شی
نباشد گر چنین حکم آن بود شرطیه نیرا
مقدم آنکه بروی کرده آید حکم شرطیه
پس این شرطیه بر دو گونه آید اتصالیه
چو در خواهی زدم از بغض خود خواهی مودت
چو خالد یا بود موجود یا معدوم
بصدق و کذب می باشد منافات
دوم کان در تنافی مانع الجمع
چو این نادان بود یا باب عجز و فخر
قضیه گر بود موضوع با تقدیر
اگر اسمال آن باشد بنام مهمله خوانند

پس آن منحصر در احصار کل کلیه میاید
تناقض دان درین اختلاف دو قضیه را
واروانی دروغش آنچنی را راستی شاید
اگر هر دو بود محصوره شرط ست اختلاف کم
نقیض موجبه جزئیه باشد سالبه کلی
چو عکس مستوی خواهی کنی تبدیل طرفینش
بعکس هر دو قسم موجبه جزئیه می آید
چه کاذب میشود چون گوئی انسان ست هر حیوان
برای سالبه جزئیه عکسی نیست در میزان
قیاس آن ملتئم از چند اخبار دخیل آید
نباشد مشتمل بر عین مطلوب و نقیض آن
که باشد اندرش عین نتیجه یا نقیض آن
که موضوع نتیجه باشد و محمول آن اکبر
بجز اوسط آن امر مکرر می بود نامی
که در تصحیح افکار ست این اشکال میمونه
مثالش گفتم و دو شرط انتاجش بود آنرا
چو هر ضاحک بود انسان و هر انسان بود حیوان
چو بعض ضاحک انسان بهست و انسانی نشد حاصل
چو محمول ست در صغری هم محمول در کبری
هم آنرا از ضرب شانزده نتج چهار آمد
و بعض از جسم حیوان گو هیچ آتش نشد حیوان
بیانی شکل ثالث چون به بینی حد اوسط را
دوم کلیت صغری و یا کلیت کبری
که هر انسان بود حیوان و هر انسان بود ناطق

بیان تناقض

که در ایجاب و سلب صدق و کذب آمد بدین راه
بود مشروط در وی حدت نسبت آن هر دو
چو هر انسان بود اکرم نه هر بخیل آن بود اکرم
چو هر انسان بود اکبر نه بعض آن بود اکبر

بیان عکس مستوی

چو هر بخیل از خران ست بعضی سرخ خر باشد
بعکس سالبه کلیه مثلش دان بکیف و کم

بیان قیاس

که چون باور کنی آنرا از انها جمله زاید
چو هر کاتب بود انسان و هر انسان بود حیوان
چو گر خیزی نخیزم لاکن اکنون خاستی ایجان
پس اولی را که اصغر روی آید نام شد صغری
که از رفتش بود عقلت مطلوب خوش نامی
بیانی شکل اول اسهل الانتاج و هم اعلی
یکی ایجاب صغری دیگری کلیت کبری
که انتاجش بصحت همان چار ضرب انجامد
چو هیچ آتش نه شد حیوان و هر ضاحک بود حیوان
که موضوع ست در صغری و هم موضوع در کبری
ضروب منتجه در وی شش آمد بعد این هر دو
چو بافی لمثله آن هر بیاری میشوی ناطق

بقصر حکم بر بعضش بنام جزئیه آید
یکی را راست گردانی دروغت دیگری آید
نه گفتم گفتم این تمثیل ما را در مثالش گو
نقیض موجبه کلیه باشد سالبه جزئی
نه چیزی زان بود اصغر بود بعضی از آن اصغر
بشرط وفق کیف و صدق کن تحصیل جزئیش
چو هر انسان بود حیوان و از حیوان بود انسان
چه هیچ از سنگ آدم نیست و نه سنگ ست از آدم
چه گوئی گر بگویم نیست برجی از مشاة انسان
پس آن دو قسم شد اول بنام اقترانی دان
باستثنای آید تسمیه قسم دوم ای جان
بقسم اقترانی سه حدود آید یکی اصغر
دوم را کان بود حاوی اکبر نام شد کبری
بدرج حد اوسط چار شد اشکال این گونه
چه محمول ست در صغری و موضوع ست در کبری
بماند از ضرب شانزده نتج چهار ایجان
چو بعض ضاحک انسان بهست از انسان بود ناطق
بیانی شکل ثانی بنی ایجان حد اوسط را
دوم آمد خلاف هر دو در ایجاب و سلب اصلا
چو هر ضاحک بود انسان و هیچ اسبی نشد انسان
چو بعض از خر نشد انسان و هر ضاحک بود انسان
دو شرط آنرا بود قطعا یکی ایجاب در صغری
از انجمله برای ضربی از ضرب مثالی گو
بیاری شکل سرابع چون بیابی حد اوسط

گر موضوع ست و صغری و محمول ست در کبری
اگر خواهی که ثانی را سوی اول بگردانی
برابع عکس صغری ساخته هم عکس کبری کن
باستثنائی آمد و خبر زان جمله شرطیه
اگر شرطیه باشد اتصالیه لزومیه
که عین تالیش آید بدست در نتیجه آن
چه التزام انسان هر حیوان نیک صورت هست
چه گوئی لیکن آن حیوان نباشد پس نشد انسان
پس او باشد ز اقسام و زانواعش حقیقیه
پس آن طاقست لیکن نیست طاق آن چیز پس حقیقت هست
چو این اسپ یا بیل ست لیکن اسپ پیدا
چو این نا سبز یا نا زرد باشد لیکن این زردست
قیاس از زردی هیولی به پنج اقسام می آید
ازین جمله بود برهان اشد وعمده وارشد
وگر لحظه وقوعش نیست آن تخییل انگاری
نباشد محتمل گر طرف ثانی جزم صورت هست
که از روی فساد فکر و تدبیرت سبب شد
بگو زائل به تشکیک مشکک هم نمی باشد
بطور حصر استقرا درین شش گونه می باید
دوم باشد مشاهد حس وران شد وصله ایقان
چو محمود ه باستقراغ صفا خوب محمودست
چو گوئی ماه گیرد تاب و خسف از تاب خور باهر
که سازش درمیان آن محال ست از رهیم
ششم از راه تجربیات مشهورست در ایران

چو هر انسان بود حیوان و هر ناطق بود انسان
بسازی عکس کبری تا سی در روی آسانی
بدیگر طور کن ترتیب را معکوس و بعد آن

بیان انتاج استثنائی

چو گر انسان بود این شی بود بی ریب و شک حیوان
چو استثنا کنی در روی نقیض تالی آن را
همین دو صورت انتاجش آمد در فن میزان
لکن استثنای هر یک جزو آن غیر نقیضش را
مگر جفت ست یا طاقت سلب هر دو صورت هست
نباشد پیل لیکن پیل شد پس نیست از اسپان

صناعات خمس

مرکب از یقینیات و قطعیات می باشد
چو هر دو جانبش باشد مساوی فهم آن شک دان
پس آن تقلید و ایقان و هم جهل مرکب هست
وگر باشد مطابق لیکن از ذهنت تواند رفتن
نتایج از یقین بردی بسان منطق انیا شد
ازان جمله بدیهی اولی کز محض تخیلیش
چو آتش سوزد و گشتی ز گرمی خشکیش عطشان
چهارم حدسیات آید چو حدس صائب ست آمر
که از اشکال گوناگون هر روزه پو د ظاهر
چو دارا پادشاهی بود و اسکندر شده سلطان
که وسط منتج آنها نباشد غائب از اذهان

شرط و هم ضرورش راه و استغراق مطلوبست دان
چو گردانی هوم را سوی اول عکس سنخ کن
بکن عکس نتیجه عکس را اصل نتیجه دان
نخست آید پس استثنائی طرفی زان جمله
کن استثنا بعشدم را بعین آن جمله
مگر آن چیز انسان ست پس لازم حیوانست
نقیضی از مقدم در نتیجه می شود دانما
وگر شرطیه باشد انفصالیه عناده
چو این جفتست یا طاقست لیکن نیست جفت اصلا
بمنع الجمع استثنا بسازی عین هر یک را
وگر منع الخلو آید کن استثنا نقیض آن
پس این نا سبز باشد همچنین باید بباقی دست
پس آن برهان و جدل و شعر و شغب و هم غلط باید
چو نسبت در خبر مرجح باشد و هم پنداری
چو بینی نسبتش راجح بنام ظن نسبت خوان
نباشد گر بطبق واقع آن جهل مرکب شد
بنام خاص تقلید آن عقیده توان گفتن
بدیهیات از قسم یقین شش گونه می آید
یقینیش نامند و در قطع فهم اوست تکمیلش
سوم باشد مجربات نافر تکرار مشهودست
که از راه مبادی شد مطالب دفعة ظاهر
بود خیمه قضایای تواتر از گروه جم
چو رستم از یلان بوده و نامور شاه در ایران
چو گوئی چار جفت ست از ره تقسیم در دو دو

چه این جمله بلفظ آورچه این مضمون بخاطر او
مسلم گه بود گه ناشی از افواه مشهوره
بود شعر آن قیاسی مؤتلف از قابض و باسط
چو گوئی شهد تلخ و پر مگس گردیده قی آمد
بود اغلوط معمول از توهمهای حسیه
بگوید عقل برهانی که این را نیست امکانی
چو تصویر فرس را گوئی است و بود صاهل
خطابت مؤتلف باشد ز مظنونات و مقبوله
پس این کبری ست صغی از یقینی شد ظن فارق
مگر عمده ترین باقیه زین جمله برهان ست
محمد ناظم این چند اشعار آمده داعی
معرا کن ز عیب و نقص جانی روحانی
بایمان دار تا طبل رحیل عمر و انفاس
بعلم ستر تابانی بکنه راز پنهانی
شریعت ده طریقت بخش در تیره دلی خسته
لعل الله یرزقنی صلاحا در دش آمد بس
خصوصا حضرت زهرا بتول فاطمه عذرا
سرو سردار صدیقان ولی فاتح خیبر
از و فیض ست جاری تا قیام از خلقت آدم
که گل روی رسالت هم عبارت زان دو گل باشد
دل و جان را بجذب نجتبی از خویش می نازم
که بعد از انبیا باشد همان افضل ز انس و جان
سپس آن حضرت عثمان ذی النورین برهان

تمام

جدل

چو گوئی حرمت متعه ز حیدر آمدای شیعی

شعر

مغالطه

گهی باشد شبیه حق و گاهی شبه جدلیه
چو گوئی هر چه موجود ست وقت و حیز می باید

خطابت

که از طرف بزرگان ست آن اخبار منقوله
مواعظ انچه واعظ می کند اندر ز مردم را

خاتمه

قبول حسن ختمش خواسته شد در دعا ساعی
دل مسکین مصفی کن تن زارم منقی کن
بماند حب آل احمدی در رحلتم همدم
دلم رخشان بگردانی قبولش کن اگر دانی
بباب تو نشسته در امیدی پای شکسته
طفیل احمد مرسل طفیل آل اطهارش
جگر لخت رسول الله سرو نوگان جنتها
ز خاک پای او سرمه کشند آن اولیا الله
منور شد بانوار ولایت از درش عالم
یکی حضرت حسن فرزند اکبر نور چشم او
برا عدا خاک و خس انداخته ختم سخن سازم
سپس آن حضرت فاروق اعظم عادل اکمل
که از عبقش بدست اهل ایمان آمده قرآن
که از فضل قضا یا آمد و ضرب المثل پیدا

جدل باشد قیاسی مخبر از اخبار مذکوره
چو بهتر معدلت آمد ستم پندار گمراهی
که باشد منقبض یا منبسط هر عاول و قاسط
شراب از قسم شیرینی نهایت طاقتی دارد
چو گوئی بر سر عرش معلی هست میدانی
عقول فلسفی بیهوده لاف و هرزه انکارد
ترا هر که دمه داند ازین گفتار نوجاهل
چو این شخص ست میگردد بشب پس آن بوسارق
ز اقسام خطابت میبود آن کل نصیحتها
که بروی از نوشت نظم این ابیات بادیدار
مبر اکن خدایا از ذنوب و جرم جرمانی
درون من مزکی ساز و بیرونم مزکی کن
بنور قرب ربانی بضوی فیض سبحانی
بحق صاحب دلدل بحق شاه جیلانی
احب الصالحین گویان درآمد بنده بیکس
طفیل صحب اخیارش طفیل و لد ابرارش
سپس آن حیدر صفدر علی مرتضی سرور
که غوث و قطب اقطاب امام وقت شد دین راه
سپس آن دو گل بشگفته نو باوه احمد
دوم حضرت شهید کربلا کان کرم والا
خصوصا از صحابه حضرت سردار صدیقان
که عدلش آمده بر جمله ارباب دین شامل
سپس آن نائب چارم علی مرتضی اقضی

شد

* سلک بوجه منظور دفعات ان ترکی از نصب ست شعله بوقت تحریر رساله بهم حسن خاطر دوستان گردید

مختصر الميزان

بسم الله الرحمن الرحيم

حامدا الله تعالى ومصليا ومسلما على حبيبه محمد وآله وصحبه اجمعين
وبعد فهذا مختصر في الميزان لا بد منه لطالب العلم للايقان ومن
لم ينتفع من القليل لم يستشف للعليل العلم اما تصور او تصديق
وكل واحد منهما اما بديهي او نظري والدلالة كون الشئ بحالة يلزم
من العلم به العلم بشئ آخر وهي اما غير لفظية او لفظية وهي ان كانت
بحسب جعل الجاعل فوضعية وان كانت بحسب اقتضاء الطبع فطبعية
وإلا فعقلية والوضعية ان كانت على تمام معنى الموضوع له فمطابقة و
ان كانت على جزئه فتضمن وعلى لازمه الذهني فالتزام والدال
بالمطابقة ان يراد بجزء منه دلالة على جزء معناه فمركب والا فمفرد
وهو ان امتنع اسناده فحرف واداة والا فان دل على زمان من
الازمنة الثلثة فكلمة وفعل والا فاسم وهو ان اتحد اللفظ والمعنى
وتصوره يمنع الشركة فعلم وجزئي والا فكلي والكلي ان استوت افراده
الذهنية والخارجية فمتواط والا فمشكك وان تكثر المباينة وان اتحد
اللفظ وتكثر المعنى فان وضع للكل على السوية فمشترك وان لم يوضع له
على السوية بل وضع لمعنى واحد فنقل الى غيره فان اشتهر استعماله

فيه فمنقول عرفي ان نقله العرف العام وشرعي ان نقله الشرع واصطلاحي
ان نقله طائفة خاص والا فاللفظ بالنسبة الى المعنى الاول حقيقة والى الثاني مجاز وان
كان بالعكس فمترادفة والمركب ان افاد معنى يصح السكوت عليه فتام وهو
ان احتمل الصدق والكذب فخبر وقضية والا فانشاء فان افاد بالوضع طلب
الفعل فامر مع الاستعلاء والتماس مع التساوي ودعاء مع الخضوع والترك
فنهي والافهم فاستفهام والا فتنبيه ويدخل فيه التمني ممكنا وعتنعا والترجي ممكنا فقط
والقسم والنداء والتعجب ان لم يفده فناقص فان كان احد ركنيه قيد للاسنة تقييد
والا فغير والكلي اما تمام حقيقة جزئياته هو النوع الحقيقي وهو المقول
على متفقات الحقائق في جواب ما هو او جزئها وهو الذاتي فان كان تمام
المشترك بين الانواع فجنس وهو المقول على مختلفات الحقائق في جواب ما هو
فان كان تمام المشترك بين جميع انواعه المندرجة تحته فقريب والا فبعيد وان لم
يكن تمام المشترك ففصل وهو المقول على الشيء في جواب اي شيء هو في ذاته
فان ميز النوع عن مشاركاته في الجنس القريب فقريب والا فبعيد او
خارج عنها فان اختص بحقيقة واحدة فخاصة وهو الكلي العرضي المقول
على حقيقة واحدة فقط والا فعرض عام وهو الكلي العرضي المقول على
اكثر منها فان امتنع ان ينفك عن الماهية فلازم والا فمفارق والكليان
متساويان كالانسان والناطق او متباينان كالانسان والفرس او

احدهما اعم من الاخر مطلقا كالانسان والحيوان او احدهما من وجه
كالانسان والابيض ونقيضا الاول متساويان والثالث بالعكس و
المتباينين والثاني متباينان تباينا **معرف** الشئ ما يكون معرفته
سببا لمعرفة ذلك الشئ فيكون متساويا له فالعموم والخصوص و
يكون اجلى منه فالمميز فيه ان كان ذاتيا فحد تام ان كان الجنس
القريب مذكورا فيه او ناقص ان لم يكن الجنس القريب مذكورا
فيه وان كان خارجيا فرسم تام ان كان الجنس القريب مذكورا او
ناقص ان لم يكن **القضية** اما حملية كزيد كاتب وطرفاه موضوع
ومحمول او شرطية وطرفاه مقدم وتال وهي اما متصلة لزومية
نحو ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود او اتفاقية نحو ان كان
الانسان ناطقا فالحمار ناهق واما منفصلة حقيقية مثل العدد اما
زوج واما فرد واما مانعة الجمع مثل هذا الشئ اما شجر او حجر او
مانعة الخلو نحو زيد اما في البحر او لا يغرق وهي اما موجبة كما ذكرنا او
كاتب او سالبة نحو زيد ليس بكاتب وشخصية ان كان الموضوع
شخصا معينا كما ذكرناه ومسورة ان بين فيها كمية الحكم مثل كل انسان
كاتب وبعض الانسان كاتب ولا شئ من الانسان بكاتب وبعض
الانسان ليس بكاتب والا فمهملة وهي في قوة الجزئية **النقيضان**

(۱) اى مذكورا ۱۲ قول اهل الصدق والكذب ۱۲ (۲) اى خبر آيد كه صدق است يا كذب ۱۲ (۳) اگر يعنى چيزى باشد ۱۲

كل قضيتين مختلفتين اذا صدقت احدهما كذبت الاخرى وبالعكس
وشرطه وحدة النسبة المستلزمة لثمان وحدات فنقيض الموجبة
الكلية السالبة الجزئية ونقيض السالبة الكلية الموجبة الجزئية
عكس المستوى تحويل معرفيها على وجه يصدق فعكس الموجبة
الكلية جزئيتها والموجبة الجزئية والسالبة الكلية مثلهما ولا عكس
للسالبة الجزئية **عكس النقيض** هو تبديل كل من طرفي القضية
بنقيض الاخر مع بقاء الصدق والكيف فالموجبة الكلية تنعكس بها
لا جزئيتها والسالبتين بالسالبة الجزئية **الدليل** ما يلزم من العلم
به العلم بالمدلول فان استدل بالكلي على الجزئي او استدل باحدى
الكليين المتساويين على الاخر يسمى قياسا او بما يساويه يسمى استقراء
تاما ان كان جميع جزئياته وناقصا ان لم يكن او استدل بالجزئي
على الجزئي الاخر يسمى تمثيلا ويسمى الاول فرعا والثاني اصلا والوصف
المشترك جامعا **القياس** قول مؤلف من قضايا ان سلمت
استلزمت بالذات قولا اخر فان ذكر مثل النتيجة او نقيضها بالفعل
فيه فاستثنائي والا فاقتراني والاول يستدل بوجود الملزوم
على وجود اللازم او بعدمه على عدم الملزوم او بوجود احد
المتعاندين على عدم الاخر او بعدمه على وجوده فيكون مشتملة

على مقدمة حاكمة بالملازمة بينهما ومعاندة احدهما لاخرى تدل على
وضع الملزوم او المعاندة مطلقا او صدقا او على رفع اللازم او المعاندة
مطلقا او كذبا ويسمى استثنائية والثانى اربعة لانه لابد فيه من امر ثالث
يتناسب فيه طرفى المطلوب ويسمى حدا اوسط والمحكوم عليه فيه اصغر
والمحكوم به اكبر والمقدمة التى فيها الاصغر الصغرى والتى فيها الاكبر
الكبرى فالاوسط ان كان محمولا فى الصغرى وموضوعا فى الكبرى فهو
الشكل الاول وان كان محمولا فيهما فهو الشكل الثانى وان كان موضوعا
فيهما فهو الشكل الثالث وان كان عكس الاول فهو الشكل الرابع **الشكل**
الاول شرطه ايجاب الصغرى وكلية الكبرى **الضرب الاول** من
موجبتين كليتين نحو كل ج ب وكل ب آ فكل ج آ **الضرب الثانى**
الصغرى موجبة كلية والكبرى سالبة كلية نحو كل ج ب ولا شئ من
ب آ فلا شئ من ج آ **الضرب الثالث** الصغرى موجبة جزئية و
الكبرى موجبة كلية نحو بعض ج ب وكل ب آ فبعض ج آ **الضرب**
الرابع الصغرى موجبة جزئية والكبرى سالبة كلية كقولنا بعض ج
ب ولا شئ من ب آ فبعض ج ليس آ **الشكل الثانى** شرطه اختلاف
مقدمتيه بالايجاب والسلب وكلية الكبرى **الضرب الاول** الصغرى
موجبة كلية والكبرى سالبة كلية نحو كل ج ب ولا شئ من آ ب فلا شئ

من ج آ **الضرب الثاني** الصغرى سالبة كلية والكبرى موجبة كلية نحو
لاشئ من ج ب وكل آ ب فلاشئ من ج آ **الضرب الثالث** الصغرى موجبة
جزئية والكبرى سالبة كلية كقولنا بعض ج ب ولاشئ من آ ب فبعض
ج ليس آ **الضرب الرابع** الصغرى سالبة جزئية والكبرى موجبة كلية
نحو بعض ج ليس ب وكل آ ب فبعض ج ليس آ **الشكل الثالث** شرطه
ايجاب الصغرى وكلية احد المقدمتين **الضرب الاول** الصغرى موجبة
كلية والكبرى موجبة كلية نحو كل ج ب وكل ج آ فبعض ب آ **الضرب**
الثاني الصغرى موجبة كلية والكبرى سالبة كلية نحو كل ج ب ولاشئ من
ج آ فبعض ب ليس آ **الضرب الثالث** الصغرى موجبة كلية والكبرى
موجبة جزئية نحو كل ج ب وبعض ج آ فبعض ب آ **الضرب الرابع**
الصغرى موجبة جزئية والكبرى موجبة كلية كقولنا بعض ج ب
وكل ج آ فبعض ب آ **الضرب الخامس** الصغرى موجبة جزئية والكبرى
سالبة كلية نحو بعض ج ب ولاشئ من ج آ فبعض ب ليس آ **الضرب**
السادس الصغرى موجبة كلية والكبرى سالبة جزئية كقولنا كل ج
ب وبعض ج ليس آ فبعض ب ليس آ **الشكل الرابع** شرطه عدم
اجتماع الكليتين فيه الا اذا كانت الصغرى موجبة جزئية فلابد حينئذ
ان يكون كبرى سالبة كلية **الضرب الاول** الصغرى موجبة كلية
والكبرى موجبة كلية نحو كل ب ج وكل آ ب فبعض ج آ **الضرب**

الثانی الصغری موجبة کلیة والکبری موجبة جزئیة نحو کل ب ج و
بعض آ ب فبعض ج آ **الضرب الثالث** الصغری سالبة کلیة والکبری
موجبة کلیة کقولنا لاشئ من ب ج وکل آ ب فلاشئ من ج آ **الضرب**
الرابع الصغری موجبة کلیة والکبری سالبة کلیة کقولنا کل ب ج ولاشئ
من آ ب فبعض ج لیس آ **الضرب الخامس** الصغری موجبة
جزئیة والکبری سالبة کلیة کقولنا بعض ب ج ولاشئ من آ ب فبعض
ج لیس آ **الضرب السادس** الصغری سالبة جزئیة والکبری موجبة
کلیة کقولنا بعض ب لیس ج وکل آ ب فبعض ج لیس آ **مواد القیاس**
الیقینیة ست اولیات ومشاهدات ومتواترات ومجربات وحدسیات
وقضایا قیاساتها معها والمرکب برهان وهو اما لمی وهو الذی یکون الحد
الاوسط فیه علة للنسبة فی الذهن والخارج او انی وهو الذی یکون الحد
الاوسط علة للنسبة فیه فی الذهن فقط او غیرها ست ایضا مشهورات
ومسلمات ومقبولات ومظنونات ومخیلات ووهمیات واجزاء العلوم
ثلثة موضوع کل علم ما یبحث فیه عن عوارضه الذاتیة ومبادیه وهی حد
الموضوع واجزائه واعراضه الذاتیة والمقدمات ومسائل العلم وهی
القضایا التی تطلب نسبة محمولاتها الی موضوعاتها فی ذلک العلم

رسالة تعريف الاشياء

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلوة على
رسوله محمد وآله واصحابه اجمعين اما بعد فهذه رسالة
في جميع تعريفات الاشياء وبالله التوفيق المقدمة ما يتوقف
عليه الشروع في العلم العلم هو حصول صورة الشئ في العقل
العقل هو جوهر مجرد عن المادة في ذاته افعاله النفس
هو جوهر مجرد في ذاته لا في فعاله او جوهر مجرد وهو محل ادراك
الاشياء الجوهر ما يقوم بنفسه او هو شئ ما يقوم بالغير الجسم ما له
ابعاد ثلثة او يتركب من جوهرين فصاعدا الجسم البسيط
هو الذي لا ينقسم الى اجسام مختلفة الطبائع الجسم المركب
هو الذي ينقسم الى اجسام مختلفة الطبائع الطبيعية وهي التي
جعل عليها التصور فقط هو الادراك الذي لا يلحقه الحكم

٢
تعريف الاشياء

۳
تعریف الاشیاء

او التصور الذی لا یحکم **التصدیق** هو الادراک الذی
لیس معه الحکم او التصور الذی مع حکم بالنفی او الاثبات **الحکم** هو
ایقاع النسبة او انتزاعها او اسناد امر الی آخر ایجابا او سلبا **البدیهی**
هو الذی لا یتوقف حصوله علی نظر و کسب و فکر **العلم الکسبی** هو
ما یتوقف حصوله علی نظر و فکر **الفکر** هو ترتیب امور معلومة
للتادی الی مجهول و الانتقال من الامور الحاضرة فی الذهن
الی امور غیر حاضرة فیه و حرکة النفس فی المعقولات مبتدئة
من المطلوب متعرضة المعانی الحاضرة عندها طالبة حالة
الی ان المؤدیة الی ان یجدها و تربتها الی المطلوب **الذهن**
قوة مهیأة لاکتساب المحدود و الآثار **الترتیب** هو جعل
الاشیاء الکثیرة بحیث یطلق علیها اسم الواحد و یکون بعضها
منسوبة الی بعض بالتقدم و التاخر فی المرتبة العقلیة **التالیف**
جعل الاشیاء بحیث یطلق علیها اسم الواحد من غیر
اعتبار نسبة التقدم و التاخر فی مفهومه **الحد** هو

سرعة انتقال الذهن من مبادی الی المطالب بحیث یحصل
المبادی والمطلوب و بحیث یحصل الدلیل علی الذهن من
المبادی فی الذهن دفعة واحدة **التقریب** هو سوق
المقدمات علی وجه یفید المطلوب و تطبیق الدلیل علی المدعی
الدور هو توقف الشئ علی ما یتوقف علیه ذلک الشئ
التسلسل هو ترتیب امور غیر متناهیة **المنطق** الیه
قانونیة تعصم مراعاتها الذهن عن الخطأ فی الفکر **الآلة**
هی الواسطة بین الفاعل و المفعول فی وصول اثره الیه
الکلیات امر کلی ینطبق علی جمیع جزئیاته لیعرف احکام
منه **الامور المعلومة** الحاصلة صورها عند العقل
المعارضة مقابلة الدلیل بدلیل اخر مانع للاول
فی ثبوت مقتضاه **الموضوع** هو ما یبحث فی العلم عن
عوارضه الذاتیة التی یلحق اما ما هو ای لذاته او لجزئه
او لمساویه **القول الشارح** هو مقول علی ماهیة

۴
تصور الاشیاء

الشئ وحقيقة ليفيد تصورا مجهولا **المعرف** للشئ هو
الذى يستلزم من معرفته معرفة ذلك الشئ **الحقيقة**
ما به الشئ هو هو **الملازمة** هو عبارة عن استلزام
تحقق احد الشيئين تحقق الاخر **اللزوم الخارجى**
هو كون الامر الخارجى بحيث يلزم بتحققه المسمى فى
الخارج **اللزوم الذهنى** هو كون الامر الذهنى بحيث
يلزم تحقق المسمى فى الذهن بتحققه **الواجب** هو
الذى لا يفتقر فى الوجود الى الغير **الممكن** هو الذى يفتقر
فى الوجود الى الغير **الكم المتصل** هو الذى يمكن ان يفرض
بين اجزائه حد مشترك **الكم المنفصل** هو الذى لا يمكن
ان يفرض بين اجزائه حد مشترك **الكيف** عرض لا يتوقف
فى التصور على الغير ولا يقتضى القسمة فى ذاته **المضاف** هو
ماهية معقولة بالنسبة الى الغير على الاطلاق **المتى** هو نسبة
الشئ الى زمانه **الاين** هو نسبة الشئ الى مكان ملاصق منتقل

٥
تعريف الاشياء

بانتقال ما هو منسوب اليها **الوضع** هو هيأة حاصلة
للجسم فى نسبة الاجزاء بعضها الى البعض **الفعل** هو التاثير
الانفعال هو التأثر **الجنس** هو كلى ذاتى مقول على كثيرين
مختلفين بالحقائق فى جواب ما هو **النوع** هو كلى ذاتى مقول على
كثيرين مختلفين بالعدد دون الحقيقة **الفصل** هو كلى ذاتى
مقول على كثيرين مختلفين بالعدد دون الحقيقة فى جواب
اى شئ هو فى ذاته **العرض العام** كلى عرضى مقول على الاشخاص
من الانواع **الخاصة** كلى عرضى مقول على اشخاص من نوع
واحد الانسان حيوان ناطق **الحيوان** جسم نام حساس
متحرك بالارادة **النطق** قوة متفكرة فى الجزئيات **الفرس** حيوان
صاهل **الحمار** حيوان ناهق **الاسد** حيوان مفترس **الرجل**
ذكر بنى آدم متجاوز عن حد الصغر **المؤنث** ما بازائه ذكر
من الحيوان **الخبر** ما يحتمل الصدق والكذب **المفرد** هو
الذى لا يقصد بجزئه دلالة على جزء معناه حالة الجزئية

المركب هو الذی یقصد بجزئه دلالة علی جزء معناه
الدلالة الوضعیة هی کون اللفظ بحیث متی اطلق
فهم معناه **الوضع** جعل اللفظ بازاء المعنی او لا المعنی
فهو ما یفهم من هیأة اللفظ ای حرکاته وترتیب حروفه
المرکب التام هو الذی یصح السکوت علیه **الجزمی**
هو الذی یمنع نفس تصور مفهومه عن وقوع الشرکة
الانشاء هو ایجاب امر لم یکن **الامر** ما وضع لطلب
الفعل علی طریق الاستعلاء **النهی** ما وضع لترک الفعل
الاستفهام ما وضع لطلب الماهیة **القضیة** قول یصح
ان یقال لقائله انه صادق او کاذب **الحملیة** هی التی
انحلت بطرفیها مفردین **الشرطیة** هی التی انحلت
بطرفیها الی حملیتین **الانحلال** حذف الاداة الدالة
علی ارتباط احدهما بالاخر **المتصلة** هی التی یحکم
فیها بصدق قضیة او لا صدقها علی تقدیر اخری

نے
تعریف الاشیاء

تعریف الاشیاء

المنفصلة الحقيقية هي التي يحكم فيها بالتنافي بين
القضيتين في الصدق والكذب مانعة الجمع هي التي يحكم
فيها بالتنافي بين الجزئين في الصدق مانعة الخلو هي
التي يحكم فيها بالتنافي بين الجزئين في الكذب القضية
البسيطة هي التي لا يشتمل على حكمين بالايجاب والسلب
القضية المركبة هي التي اشتملت على حكمين مختلفين ايجابا
وسلبا اللزومية هي التي يحكم فيها بصدق التالي على
تقدير صدق المقدم لعلاقة بينهما توجب ذلك الاتفاقية
هي التي يحكم فيها بصدق التالي على تقدير صدق المقدم
لا بعلاقة موجبة لذلك بل بمجرد الاتفاق الخلف
هو ضم نقيض العكس مع الاصل لينتج محالا الافتراض
هو فرض ذات الموضوع شيئا معينا وحمل صفة
الموضوع والمحمول عليها لحصول مفهوم العكس طريق
العكس هو ان يعكس لتحصل ما ينافي الاصل

العكس المستوى هو عبارة عن جعل الجزء الاول من القضية ثانيا والثانى اولا مع بقاء الصدق والكذب والكيف **عكس النقيض** هو عبارة عن جعل الجزء الاول من القضية نقيض الثانى والثانى عين الاول مع مخالفة الاصل فى الكيف وموافقته فى الصدق وقيل هى عبارة عن جعل الجزء الاول من القضية نقيض الثانى والثانى نقيض الاول **القياس الاول** قول مؤلف من قضايا يلزم لذاته قول اخر **البرهان اللمى** هو الذى يكون الحد الاوسط فيه علة للنسبة فى الذهن والخارج **البرهان الانى** هو الذى يكون الاوسط علة للنسبة فى الذهن **المصادرة** جعل نفس مقدمة من مقدمات الدليل عين الدعوى وجزئه **المشهورات** هى القضايا يحكم فيها باعتراف جميع الناس **المسلمات** هى القضايا التى تسلم عن الخصم فيبنى عليها الكلام الواقع

٩
تعريف الاشياء

المقبولات هی القضایا التی یوخذ ممن یعتقد فیه اما من امر سماوی او مزید عقل وذهن **الوهمیات** هی القضایا التی یحکم بها الوهم فی امور غیر محسوسة **المظنونات** هی القضایا التی یحکم بها باتباع الظن **المخیلات** هی القضایا التی اذا وردت علی النفس اثرت فیها اثرا عجیبا من قبض وبسط **المغالطة** هی القضایا التی شبیهة بالحق او بالمقدمات المشهورة او مقدمات وهمیة کاذبة **المبادی** هی حدود الموضوعات واجزاءها واعراضها **المسائل** هی القضایا التی تطلب نسبة محمولاتها الی موضوعاتها فی ذلک العلم

تمت

الرسالة تعریف الاشیاء

اصغر

بسم الله الرحمن الرحيم

اعلم ان كل ما يحصل فى الذهن ان كان مجردا عن الحكم يسمونه تصورا كالانسان مثلا وان كان مع الحكم يسمونه تصديقا والحكم نسبة امر على وجه الايقاع ويسمونه ايجابا نحو الانسان كاتب وعلى وجه الانتزاع ويسمونه سلبا نحو الانسان ليس بكاتب وكل من التصور والتصديق ان حصل بلا فكر يسمونه ضروريا وبديهيا كتصور الحرارة والتصديق بان النار حارة وان حصل بالفكر يسمونه نظريا وكسبيا كتصور الروح والتصديق بان العالم حادث والفكر ان يتصرف فى المعلومات بترتيب البعض مع البعض على وجه يوصل الى علم المجهول وكل ما ينظر فيه ويؤدى الى تصور الاخر يسمونه معرفا وقولا شارحا كما تعلم معنى الحيوان الذى هو جوهر جسم نام حساس متحرك ومعنى ناطق هو مدرك المعقولات متفرقا فتجمعها وتقول حيوان ناطق فيحصل تصور الانسان وكل ما ينظر فيه ويؤدى الى التصديق يسمونه دليلا وحجة كما نقول العالم متغير وكل متغير حادث فيحصل العالم حادث **فصل فى مباحث المعرف** كل ما يتصور ان منع عن الشركة بين كثيرين يسمونه جزئيا حقيقيا كذات زيد وان لم يمنع يسمونه كليا كمفهوم الانسان ويسمون هؤلاء الكثيرين افرادا وجزئيات اضافية له كزيد وعمرو وبكر وغيره واذا اسند الكلى الى افراده فاما ان يكون عين حقيقة الافراد ويسمونه نوعا كالانسان او يكون جزء حقيقة الافراد فان كان تمام المشترك بين حقيقة هذه الافراد وبين الماهية الاخرى كالحيوان فانه تمام المشترك بين

الانسان والحيوانات الاخرى يسمونه جنسا وان لم يكن كذلك يسمونه فصلا سواء لم يكن مشتركا
كالناطق ويسمونه فصلا قريبا او يكون مشتركا ولكن لا يكون تمام المشترك كالحساس ويسمونه
فصلا بعيدا او يكون خارجا عن حقيقة الافراد فان اختص بماهية واحدة يسمونه خاصة
كالضاحك وان لم يختص يسمونه عرضا عاما كالماشي والجنس ان كان تمام المشترك بالنسبة
الى جميع المشاركات يسمونه جنسا قريبا كالحيوان وان كان تمام المشترك بالنسبة الى
بعض المشاركات فقط يسمونه جنسا بعيدا كالجوهر فانه مشترك بين الانسان و
الحيوانات والنباتات والجمادات والمجردات وليس تمام المشترك الا بالنسبة الى
المجردات ومراتب البعد تختلف واذا جمعت الجنس القريب مع الفصل القريب يسمونه
حدا تاما كالحيوان الناطق للانسان وان جمعت الجنس البعيد مع الفصل القريب يسمونه
حدا ناقصا كالجسم الناطق للانسان واذا جمعت الجنس القريب مع الخاصة يسمونه
رسما تاما كالحيوان الضاحك للانسان واذا جمعت الجنس البعيد مع الخاصة يسمونه
رسما ناقصا كالجسم الضاحك للانسان وكذلك ان جمعت العرض العام مع الخاصة
يسمونه رسما ناقصا كالموجود الضاحك للانسان **اعلم انهم** يستعملون الجنس
والفصل والحد كثيرا في الحقائق الموجودة في الخارج ويستعملونها في المفهومات الاعتبارية
ايضا كاصطلاحات النحاة مثل الكلمة والاسم والفعل والحرف والمعرب والمبني و
عند اهل العربية يكون الحد بمعنى المعرف ويحتمل الاقسام الاربعة فيه **فصل**
في مباحث الدليل يسمون ما به التصديق قضية والقضية على ثلثة

اقسام **احدها** حملية وهي تتركب من مفردين مثل الانسان كاتب ويمونها موجبة والانسان ليس بكاتب ويمونها سالبة ويمون المحكوم عليه في الحملية موضوعا والمحكوم به محمولا **الثاني** شرطية متصلة وهي تتركب من قضيتين حكم بينهما بالاتصال نحو كلما كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا ويمونها موجبة او حكم بسلب الاتصال نحو ليس البتة اذا كانت الشمس طالعة كان الليل موجودا ويمونها سالبة **الثالث** شرطية منفصلة وهي تتركب من قضيتين حكم بينهما بالانفصال وبسلب الانفصال **والمنفصلة** على ثلثة اقسام **الاول** حقيقية حكم فيها بالانفصال في الصدق والكذب كليهما نحو هذا العدد اما زوج او فرد ويمونها موجبة حقيقية او حكم بسلب نحو ليس البتة هذا العدد اما زوج او اما منقسم بمتساويين ويمونها السالبة الحقيقية **الثاني** مانعة الجمع التي حكم فيها بالانفصال في الصدق فقط او بسلبه نحو هذا الشئ اما شجر واما حجر وليس البتة هذا الشئ اما لا شجر واما لا حجر **الثالث** مانعة الخلو التي حكم فيها بالانفصال في الكذب فقط او بسلبه نحو هذا الشئ اما لا حجر واما لا شجر ليس البتة هذا الشئ اما حجر او شجر **والدليل** اذا تركب من الحمليات الصرفة يسمى قياسا اقترانيا وفيه تنعقد اربعة اشكال وبيان هذا المعنى ان نسبة المحمول الى الموضوع في القضية الحملية اذا كانت مجهولة يحتاج الى متوسط تكون نسبته الى كل من الموضوع والمحمول للقضية المطلوبة لنعلم بواسطة ما بين النسبتين نسبة المحمول

الی الموضوع التی هی مطلوبة مثلا نسبة ج الذی هو محمول لی ب الذی هو موضوع
اذا کانت محمولة یکون آ متوسطا فهٰهنا ثلثة اشیاء الاول موضوع القضیة
المطلوبة الثانی محمول القضیة المطلوبة الثالث المتوسط فان کان المتوسط
محمولا لموضوع المطلوب یسمونه شکلا اولا نحو کل ب آ وکل آ ج فکل ب ج وان کان
عکس یسمونه شکلا رابعا وهو بعید عن الطبع نحو کل آ ب وکل ج آ فبعض ب
ج وان کان المتوسط محمولا لکلیهما یسمونه شکلا ثانیا نحو کل ب آ ولا شئ
من ج آ فلا شئ من ب ج وان کان موضوعا لکلیهما یسمونه شکلا ثالثا نحو کل
آ ب وکل آ ج فبعض ب ج والدلیل ان ترکب من المتصلة والمنفصلة یسمونه
قیاسا استثنائیا مثال المتصلة کلما کان هذا الشئ انسانا کان حیوانا
لکنه انسان فهو حیوان لکنه لیس بحیوان فلیس بانسان مثال المنفصلة
هذا العدد اما زوج واما فرد لکنه زوج فلیس بفرد لکنه فرد فلیس بزوج
لکنه لیس بزوج فهو فرد لکنه لیس بفرد فهو زوج

تمام شد کتاب اکبر در معانی واصغر بالفاظ
تصنیف جناب مولانا مولوی ابو المکرم محمد اکرم
انعم الله بنعمائه الاتم لکهنوی فرنگی محلی

الجوهرة المضية في شرح الدرة البهية للشيخ عبد الحق الدهلوي

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله عز وجل والصلوة على خير خلقه من نطق بما قل ودل اى بلفظ قل دل على المعانى الكثيرة دل لان الاطناب مخل للطالب وغاية الايجاز مخل بفهم المطالب وهذا هو معنى الفصاحة والتوسط فى الامور كلها خير وترك التصريح باسمه صلى الله عليه وسلم تعظيما دلالة اللفظ على ما اى معنى وضع ذلك اللفظ بازائه تسمى مطابقة ماخوذة من قولهم طابق النعل بالنعل اذا توافقا وانما سميت بها لان اللفظ يدل على تمام المعنى الموضوع له لتكافئهما توافقا ودلالة اللفظ على اى معنى لا ينفك اى لا ينفصل ذلك المعنى عنه اى من ذلك اللفظ تعقلا دخلا فى ما وضع له حال عن فاعل ينفك وانما قيدنا بالتعقل ليشمل الالتزام فان الملازمة الخارجية ليست بشرط فيه وعدم الانفكاك هو الملازمة تضمن لان اللفظ يدل على ما يتضمنه المعنى الموضوع له هذا اللفظ او خارجا منه اى مما وضع بازائه التزام كدلالة الانسان على الحيوان الناطق واحدهما فقط او على صفة العلم والكتابة واللفظ الدال ان قصد بجزئه الدلالة على جزء معناه فمركب كزيد الحجارة والا اى وان لم يكن كذلك فمفرد كالانسان فاما ان يكون اللفظ المفرد كثيرا والمعنى واحدا كليث واسد وغضنفر وضرغام او بالعكس اى اللفظ المفرد واحدا والمعنى كثيرا او كلاهما كثير ومثاله كثيرا وكلاهما واحد كالانسان وافراده فالاول

تراد فت والثانی ان وضع لکل بعینہ علی السویۃ فاشتراک ویسمی ذلک اللفظ مشترکا
کالعین اولا علیہا ای علی السویۃ فنقل کالصلوٰۃ فانہ وضع اولا للدعاء ثم اشتہر
فی ارکان المخصوصۃ اعنی نماز ویسب الی الناقل ای ان کان شارعا فشرعی
وان کان عرفا فمنقول عرفی وغیر ذلک ویشترط المناسبۃ فیہ وما نقل
بلا مناسبۃ یسمی مرتجلا کالاعلام او لواحد عطف علی قولہ لکل ای وضع معنی
واحد ثم استعمل فی المعنی الاخر فحقیقۃ فی الاول ومجاز فی الثانی کالاسد للحیوان
المفترس والرجل الشجاع والثالث ای ما کان اللفظ والمعنی کلاہما کثیرا
تباین بالمعنی اللغوی لا ما یصطلح فی النسب والرابع ای ما کان کلاہما واحدا
ان کان المعنی شخصا معینا منع تصور مفہومہ عن وقوع الشرکۃ فیہ فجزئی *
منسوب الی الجزء وہو الکلی کزید والا ای وان لم یکن المعنی شخصا بل لا یمتنع وقوع
الشرکۃ فیہا اذا تصورتہ فکلی منسوب الی الکل وہو الجزئی متواطئ اسم فاعل من
التواطؤ وہو مہموز اللام بمعنی التوافق ان تساوت الافراد فیہ کالانسان
فانہ یصدق علی زید وعمرو وبکر علی السویۃ بلا تفاوت ومشکک من
تشکیک ہو علی نوع بالاولیۃ وبالاولویۃ وغیر ذلک ان لم تتساوت کالوجود
فانہ فی الواجب تعالی اقدم واتم منہ فی الممکن وایضا ہذا تقسیم ثان
للفظ المفرد ان لم یستقل معناہ فاداۃ عند المنطقیین وحرف عند النحاۃ نحو من
والی والا ای وان لم یکن کذلک بل کان مستقلا بالمفہومیۃ فمعرد لالتہ

على الزمان اى ان كان من الازمنة الثلثة كلمة عند المنطقيين وفعل عند النحاة نحو ضرب يضرب
واضرب اى بدون الزمان اسم كزيد وقتيل وناصر والمركب ان صح السكوت عليه فتام اما خبر
ان كان محتملا للصدق والكذب مع قطع النظر عن خصوصيات المواد نحو زيد قائم ولو شاء
ان لم يكن كذلك مثل اضرب ولا تضرب وناقص ان لم يصح سكوت المخاطب عليه بل كان
منتظرا او تقييدى ان كان احد جزئيها قيدا للآخر نحو غلام زيد ورجل فاضل وغير تقييدى
ان لم يكن كذلك نحو بعلبك وخمسة عشر والكلى ان كان ذا تا اى تام ماهية جزئيه فنوع
كالانسان فانه تام حقيقة زيد وعمرو وبكر وغيرهم اوداخلا فى الحقيقة نحو الجزء فى
الكل تام المشتركة بينه وبين غيره من مشاركاته فى ذلك الكل فجنس كالحيوان فانه
ليس تام الحقيقة للانسان بل جزؤها المشتركة بين حقيقة الغنم والبقر والفرس وغيرهم
والا اى وان لم يكن تام المشتركة بل يكون مخصوصا بحقيقة واحدة ففصل بمعنى الفاصل
كالناطق بالنسبة الى الانسان اوكان خارجا عن الحقيقة مختصا بها بالخاصة مثل الضاحك
والكاتب والا اى وان لم يكن مختصا فعرض كالماشى والمعرف بالكسر ما يعرف الشئ ويميزه
عن مشاركاته ان كان بالاجزاء فقط كالجنس والفصل فحد وهو فى اللغة المنع كانه يمنع
دخول غير المعرف بالفتح فيه وخروج افراده منه تام وان كان بمجموعها اى بمجموع
الاجزاء كتعريفنا للانسان بانه حيوان ناطق او ناقص ان لم يكن بمجموع الاجزاء كتعريف
الانسان بانه ناطق او جسم ناطق والا اى وان لم يكن بالاجزاء فقط بل بامور خارجة او
بجزء وامر خارج فرسم بمعنى العلامة لانه يعلم به المعرف تام ان كان بالامر الخارج

حال كونه متضمنا مع الجزء عاما او خاصا حالان عن الجزء والجزء العام الجنس والخاص
الفصل كتعريف الانسان بالحيوان الضاحك او الناطق الكاتب وناقص ان كان بالامر
الخارج فقط كتعريف الانسان بانه ضاحك او جسم ضاحك وشرطه اى شرط المعرف
بالكسر ان يكون مساويا للمعرف بالفتح فى الصدق يعنى متى صدق هو صدق هذا
وبالعكس كالناطق فى تعريف الانسان او اوضح منه فلا يصح بالاعم من المعرف كالحيوان
فى تعريف الانسان ولا بالمساوى معرفة وجهالة كتعريف الابن بمن له الاب وبالعكس
ولا بالاخفى كما قال الفارابى فوق الاسطقسات ولا يصح اتحادهما التعريف
بالعرض العام غير معتبر وجوزوا فى الناقص ان يكون بالاعم كالتعريف اللفظى القضية
قول يحتمل الصدق والكذب حملية ان حكم فيه بانه هذا ذاك نحو زيد قائم والا
اى وان لم يكن كذلك فشرطية متصلة ان كان الحكم فيه بانه ان صدق هذا
صدق ذاك مثل ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود ومنفصلة ان حكم فيه بانه
اما ان يصدق هذا او ذاك نحو هذا العدد اما زوج او فرد ثم القضية اما موجبة
ان ثبت النسبة اى كان الحكم فيه بثبوت شئ لشئ وسالبة ان رفعت النسبة اى
كان الحكم فيه بنفى شئ عن شئ نحو زيد ليس بقائم ويسمى المحكوم عليه موضوعا
والمحكوم به محمولا فى الحملية ومقدما وتاليا فى الشرطية والقضية الحملية ان تشخص
موضوعها اى كان موضوعها شخصا معينا او جزئيا حقيقيا فشخصية ومخصوصة نحو زيد
عالم وان كان الحكم فيه على نفس الطبيعة فطبيعية كقولنا الانسان لنوع بحيوان والا اى و

ان لم يكن الموضوع شخصا ولا نفس الحقيقة فمحصورة ومسورة ان بين فيها كمية الافراد
اى قدر الافراد فيها كلا او بعضا سميت محصورة لحصر افراد موضوعها والمسورة مشتقة
من سور البلدة كما انه يحيط به كذلك اللفظ الدال على كمية الافراد يحصرها فسور الموجبة
الكلية كل ولام الاستغراق وما يفيد مفادهما وسور الجزئية بعض واحد والسالبة الكلية
لا شئ ولا واحد والجزئية بعض ليس ليس بعض ليس كل والامثلة ظاهرة ومهملة عطف
على محصورة ان لم تبين فيها كمية الافراد مع صلاحيته نحو اِنَّ الْاِنْسَانَ لَفِيْ خُسْرٍ وايضا تقسيم
اخر للحملية ان كان حرف السلب جزء من الموضوع فمعدولة الموضوع كقولنا اللاحى جماد ومن
المحمول فسيمى معدولة المحمول نحو الجماد لاحى ومن الطرفين فمعدولة الطرفين نحو اللاحى
لا عالم وسميت معدولة مجازا لانها عدل فيها حرف السلب عن معناه الموضوع وهو سلب
النسبة تسمية الكل باسم الجزء والا اى وان لم يكن حرف السلب جزء فمحصلة ان كانت موجبة
كقولنا زيد كاتب وبسيطة ان كانت تلك القضية سالبة نحو زيد ليس بكاتب والعبرة اى
الاعتبار للنسبة فى كون القضية معدولة وبسيطة لان قولك زيد ليس بقائم ان كان
فيها حمل عدم القيام على زيد فمعدولة لان النسبة ايجابية وان كان المراد سلب القيام عنه
فبسيطة وهكذا وايضا تقسيم للقضية باعتبار الكيفيات ان بين فيها كيفية النسبة من
الضرورة والدوام والامكان والامتناع واللاضرورة واللادوام فموجهة والجهة امكان
ان كان رفعها اللجرد حرف السلب عام ان سلبت الضرورة عن الايجاب وعن السلب
وخاص ان سلبت اى الضرورة عنهما جميعا اى عن الايجاب والسلب فقوله والجهة

مبتدأ او امكان خبر وعام وخاص صفة الامكان قسمان منه والقضية على التقدير
الاول ضروري ممكنة عامة وعلى الثاني ممكنة خاصة او فعل او دوام او ضرورة كل هذه
الثلثة بالرفع عطف على قوله امكان والقضية ضروري على الاول مطلقة عامة فتسميتها
بالمطلقة لان هذا هو المفهوم من القضية عند اطلاقها وعدم تقييدها بالضرورة و
الدوام او غير ذلك من الجهات اولان الحكم فيها غير مقيد بزمان من الازمنة الثلثة
وبالعامة لكونها اعم من الوجودية اللادائمة واللاضرورة وعلى الثاني اي الدوام الذي
يدل على عدم انفكاك النسبة لا على امتناع الانفكاك دائمة مطلقة وعلى الثالث اي
الضرورة التي تدل على استحالة الانفكاك ضرورية مطلقة فتسميتها بالدائمة وضرورية
لاشتمالها بهما وللمطلقة لتقييدهما بالوصف ذاتا ووصفا حالان عن الدوام والضرورة
فسميت القضية على الاول دائمة وضرورية مطلقة وعلى الثاني مشروطة عامة
وعرفية عامة او وقتا معينا فوقتية مطلقة او غير معين فمنتشرة مطلقة وهذه
الثمانية بسائط لان حقيقتها اما ايجاب فقط او سلب فقط مقيدا باللادوام او
اللاضرورة او لا يكون مقيدا بهما حالان عن الجهات المذكورة فيما قبل لكن
الاول حال لما يجوز تقييدها والثاني لا يجوز فالمطلقة العامة حينئذ سمي
وجودية لادائمة واللادوام اشارة الى مطلقة عامة مخالفة للاصل في الكيف
موافقة في الكم ووجودية لاضرورية واللاضرورة عبارة عن ممكنة عامة هكذا والمشروطة
والعرفية العامتان مشروطة وعرفية خاصتين واللادوام فيهما هو الاطلاق

العام واما الممكنة العامة فقيدة بالضرورة فقط من الجانب الموافق فسميت ممكنة خاصة وهذه القضايا السبع مركبات **التناقض** تنافي القضيتين لا مفردين كالسماء والارض ذاتا لا بواسطة وخصوص مادة مع الاختلاف في الكيفية والكيفية عبارة عن الايجاب والسلب الكمية هي الكلية والجزئية وفي الموجبتين في الجهة والاتحاد فيما عداها ويتحقق في المخصوصتين بالاتحاد في الامور الثمانية هي وحدة الموضوع والمحمول والمكان والزمان والجزء والكل والاضافة والشرط والقوة والفعل وفي المحصورتين باتحادها اي الامور الثمانية مع المخالفة في الكم اي الكلية والجزئية **العكس المستوى** تبديل طرفي القضية مع بقاء الصدق فالموجبة كلية كانت او جزئية تنعكس جزئية لان الكليتين قد تكذبان والجزئيتين قد تصدقان والسالبة تنعكس كلية ان كانت اي السالبة اياها اي الكلية والا اي وان لم يكن كلية بل كانت جزئية فلا تنعكس اصلا **القياس** قضيتان يستلزمان بصوريتهما قضية اخرى وهي المسماة بالنتيجة وهو القياس الاقتراني ان لم يكن النتيجة بعينها ولا نقيضها مذكورا فيه ولا بد فيه من وسط لا يصلح حكم الاكبر الى الاصغر ويسمى حدا اوسط فان كان الوسط المذكور محمولا في القضية الاولى وموضوعا في الثانية فشكل اول لكونه على نظم طبعي وهو وصول الحكم من المحمول الى الموضوع بلا تكلف وبالعكس اي محمولا في الثانية وموضوعا في الاول فرابع لانه ابعد غاية البعد منه ومحمولا فيهما اي في القضيتين فثان اي فشكل ثان وموضوعا فيهما فثالث واطلب الامثلة من المطولات فالاول شرطه ايجاب القضية الاولى وكلية الثانية والشكل الثاني شرطه تخالف المقدمتين مع كلية القضية الثانية وضروبها اي الاولى والثاني اربعة وان كانت القسمة العقلية يقتضي ان يكون

ستة عشر ينتج الاول المحصورات الاربع الثاني السالبتين للمنافاة اى بسبب اختلافات
مقدمتيه فى الكيف والشكل الثالث شرطه ايجاب الصغرى او كلية احديهما فضروبه ستة و
ينتج جزئيتين للمنافاة اى بسبب مخالفة الواقعة بين مقدمتيه فى الكم والرابع عقيم اى
خفى المعنى غير ظاهر الانتاج بعيد عن الفهم لكونه على غير النظم الطبعى وضروبه المنتجة ثمانية واستثنائية
عطف على قوله واقترانى فان كانت القضية الاولى متصلة فوضع المقدم ينتج وضع التالى
ورفع التالى رفع المقدم لا غير اى لا ينتج وضع التالى وضع المقدم ولا رفع المقدم رفع التالى
للزوم اى لان التالى لازم للمقدم ووجود الملزوم بدون اللازم محال ولا عكس لجواز
عموم اللازم وان كانت منفصلة فالوضع الرفع والرفع الوضع ايهما كان اى وضع
احد الجزئين ينتج رفع الاخر وبالعكس **والبرهان** قياس يقينى اى منسوب الى
اليقين وهو الاعتقاد المطابق الثابت واليقينيات اى القضايا اليقينية اصولها
ستة بحسب الاستقراء اولها بديهيات وهى القضايا التى يجزم العقل فيها بمجرد تصور طرفيها
وثانيها مشاهدات اما بحس ظاهر فسميت حسيات او بحس باطن فسميت وجدانيات
وثالثها متواترات وهى التى يحكم العقل فيها بواسطة السماع من جماعة كثيرة احال
العقل تواطؤهم على الكذب ورابعها مجربات وهى التى يحتاج العقل فيها لتحصيل الجزم
الى مشاهدة مكررة وخامسها حدسيات وهى التى لا يحتاج العقل فيها الى مشاهدة
وسادسها فطريات وهى التى يقتصر العقل فى حكمها الى واسطة لا تغيب عن الذهن
عند تصور الطرفين وتسمى قضايا قياساتها معها ايضا وغير البرهان جدل وخطابة

وشعر وسفسطة فالاول اى الجدل مؤلف من المشهورات والمسلمات التى يطابق فيها الراء الكل
او من المسلمات التى يسلمها الخصم فى المناظرة والثانى اى الخطابة مؤلف من المقبولات
وهى التى توخذ ممن يعتقد فيه او المظنونات وهى الحكم التى يحكم لها حكما راجحا
مع تجويز نقيضه والثالث اى الشعر مؤلف من المخيلات وهى التى يخيل بها فيتاثر
النفس منها قبضا وبسطا فتنفر وترغب والرابع مؤلف من الوهميات وهى التى
يحكم بها الوهم والعمدة هو البرهان فافهم اى لتالفها من اليقينيات

تمام شد جوہر مضیہ تصنیف مولوی مقبول احمد صاحب ادام اللہ فی فوائد العرفان

ف اعلم ان الاسماء الواقعة على مسمياتها تسعة اقسام اولها الاسم الواقع على الذات
البحت مع قطع النظر عن الصفات وغيرها من اللوازم وثانيها الاسم الواقع على الشئ
بحسب جزء من اجزائه كالحيوان الى الانسان وثالثها الواقع عليه بحسب صفة غير
قائمة بذاته كقولنا للشئ انه معلوم ومفهوم ومالك ومملوك ورابعها الواقع عليه
بحسب صفة سلبية كالعمى والبصير وخامسها الواقع بحسب صفة حقيقية ولها اضافة
الى المعلومات وكذا القدرة وسادسها صفة حقيقية مع سلبية كالمفهوم من القادر
لا يعجز عن الشئ او عالم لا يجهل شيئا وسابعها صفة اضافية مع صفة سلبية كالاول
بان معناه سابق غير مسبوق وثامنها الواقع بحسب صفة قائمة بذاته كالعالم يقال على
الزيد باعتبار صفة قائمة بذاته وتاسعها صفة حقيقية مع صفة اضافية باعتبار
صفتية كعالم الغيب وسلبية لا يغيب عن علمه شئ هذا والله اعلم

رسالۂ مقولات عشرۃ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

المعلوم اذا نسب وجودہ الیہ فلا یخلو من ان یأبی عنہ او یوجبہ او یتساوی کلا الجانبین فالاول هو الممتنع بالذات کاجتماع النقیضین والضدین والمتنافیین وشریک الباری والثانی هو الواجب بالذات فلا یصلح للعدم ولا یقبلہ نظرا الی ذاتہ اصلا والا لزم اجتماع النقیضین او صحتہ کلاهما محالان والثالث هو الممکن بالذات بالامکان الخاص وهو لا یقتضی وجودا نظرا الی ذاتہ والا لزم الانقلاب الی الوجوب الذاتی وهو ایضا محال ولا یقتضی عدما لذاتہ والا لزم الانقلاب الی الامتناع الذاتی وهو ایضا محال فلما کان الممکن لا یقتضی وجودہ وعدمہ بذاتہ کما علمت فلا بد لوجودہ من علۃ موجدۃ وکذلک لعدمہ لا بد من علۃ عدمیۃ اذ لو لم یکن لوجودہ او عدمہ علۃ لزم الترجیح بلا مرجح وبیانہ اذا لم یکن وجودہ او عدمہ لذاتہ لعدم اقتضائہ شیئا منهما وفرضنا عدم تاثیر بقیۃ ما بقی نسبۃ الوجود والعدم الی تلک الماهیۃ المعلومۃ متساویۃ فاذا وجد احدهما دون الاخر لزم الترجیح بلا مرجح ثم العلۃ یجب ان تکون موجبۃ بوجودہ او عدم حتی یتحقق احدهما والا فاما ان یتساوی نسبۃ الوجود والعدم الی تلک الماهیۃ مع تلک العلۃ او کانت نسبۃ الوجود الی تلک الماهیۃ اولی بالقیاس الی العدم نظرا الی تلک العلۃ فحینئذ اما ان یکون الوجود بلا ایجاب من العلۃ وبلا وجوب فیہ لا منها ولا من ذات الماهیۃ لانا فرضناها ممکنۃ بالذات ولا یتحقق العدم نظرا الی اولویۃ جانب الوجود والحیثیۃ مرجوحیۃ فعلی الاول یلزم الترجیح بلا مرجح کما مر وهو محال وعلی الثانی ایضا یلزم

جواز الترجیح بلا مرجح وامکان المحال محال وذلک لانہ اذا فرضنا وجود المعروض بالنظر الی العلۃ المرجحۃ غیر الموجبۃ اما ان یجوز عدمہ مع تلک الاولویۃ الحاصلۃ من تلک العلۃ ام لا وعلی الاول یلزم الترجیح بلا مرجح وھو باطل وعلی الثانی فعدم جواز العدم یوجب وجوب الوجود لان احد النقیضین اذا کان ممتنعا کان النقیض الآخر ضروریا وبالعکس فیثبت الوجوب من العلۃ وھو المطلوب ثم الممکن اما جوھر او عرض لانہ اذا وجد فی الخارج فاما ان یکون فی موضوع او لا والاول ھو الثانی والثانی ھو الاول فالجوھر اما لیست بمادۃ واما مادی فھو الجوھر المجرد کالعقول العشرۃ والنفوس الفلکیۃ والانسانیۃ والنوع الاول من المجرد لا تعلق لہ بالجسم اصلا والنوع الثانی لہ تعلق بالجسم وھو تعلق التدبیر والتصرف والنفوس الفلکیۃ فی افلاکھا والنفوس الانسانیۃ فی ابدانھا وتدبیرھا واما نفس المادۃ وھو الھیولی الاولی جزء الجسم واما مادی ای قائم بمادۃ وھو الصورۃ الجسمیۃ النوعیۃ فالمادۃ جزء مادی وان کانت نوعیۃ فھو جزء صوری لانواع الاجسام واما مرکب المادۃ والصورۃ ھو الجسم وھو علی ای الحکماء المشائین واما الاشراقیون والمتکلمون فلھم تقسیم آخر لانھم ینکرون الھیولی والصورتین فالمتکلمون ذھبوا الی الجوھر الفرد والکم والاشراقیون الی بساطۃ الجسم والمتکلمون ینکرون الجوھر المجرد ایضا واما العرض فاقسامہ الاولیۃ تسعۃ ایضا الاول الکم وھو عرض یقبل القسمۃ لذاتہ فان کان فیہ جزء بالفعل قابلا للقسمۃ فان کان فی جھۃ فھو الخط وان کان فی الجھتین فھو السطح وان کان فی الجھات الثلثۃ فھو الجسم التعلیمی فھذا ان کان قارا وان کان غیر قار فھو الزمان المنصرم المتدرج من الازل الی الابد بلا نھایۃ علی ما زعموا والثانی الکیف وھو عرض لا یقتضی القسمۃ

کما ھو شان الجنس العالی فی اما العرض فلیس کذلک لانہ لیس بمقولۃ ولا جنس للمقولات
والاجناس العالیۃ ھی الاقسام التسعۃ المذکورۃ فیجب ان لا یکون العرض منقسما لیھا ذاتیا لھا
والا لکان ھو الجنس العالی للاقسام المذکورۃ ثم مطلق العرض بمعنی اعم شامل للجوھر فی الذھن
وھو بمعنی الموجود فی الموضوع بالفعل اعم من الخارج والذھن فاذا حصلت ماھیۃ الجوھر کالانسان
مثلا او مطلق الجوھر بالمعنی الجنسی فی الذھن بناء علی المذھب الصحیح من حصول الاشیاء بانفسھا
فی الذھن یلزم کونھا جوھرا لان الماھیۃ محفوظۃ فی الوجود ولا یضر الانقلاب بالذاتیات
ویلزم کونھا عرضا لانھا موجودۃ بالفعل فی الذھن الموضوع لان الصورۃ الذھنیۃ تقوم
فی الذھن ولیس بمحتاج الیھا لکن غایۃ الامر ان ھذا العرض لا ینافی الجوھر کما عرفت انما
التنافی بین المقولات العشرۃ لکن یرد بھما اشکال مشھور وھو انہ اذا تصورنا الماھیۃ الجوھریۃ
بناء علی حصول الماھیات بانفسھا وانحفاظ الذاتیات فی الوجودین فاما ان یلاحظ عند ھم اخذ بنفس صورۃ
مجردۃ عن الغواشی المادیۃ والمشخصات الوجودیۃ وصارت نفس تلک الحقیقۃ بھا من حیث ھی القیام
بالذھن معلوما نظرا الی نفس الذات من حیث ھی علی ما ھو الفرض بینھما فیکون کیف لان الحاصل
من ھ مقولۃ الکیف مع انھا جوھر او کیف فیلزم صحۃ الحمل والتمییز بالذات علی شیء واحد ھو محال
واجیب تارۃ عنہ بان العلم کیف عندھم مسامحۃ تشبیھا للامور الذھنیۃ بالامور العینیۃ وقد
اجیب عنہ بان العلم کیف بالمعنی الاعم المأخوذ فیہ العرض العام کما ان العرض لیس کجنس لکل
الکیف بالمعنی الاعم لیس بمقولۃ متباینۃ فلا یلزم الفساد فی الصدق علی شیء واحد وقد یقال العلم
الذی ھو من مقولۃ الکیف ھو العلم الحقیقی عبارۃ عن حالۃ ادراکیۃ تحصل فی الذھن عند حصول الصورۃ

العلمیۃ فالعلم بمعنی الصورۃ لیس بعلم حقیقۃ حتی یکون کیفا وانما یطلق العلم علیہا نظرا الی علاقۃ
بینہما وبین الحالۃ الادراکیۃ المسماۃ بالعلم الحقیقی وھی کانہا کالتابعۃ للصورۃ فالکیف ھو الحالۃ
الادراکیۃ والصورۃ العلمیۃ جوھر ان کانت ماخوذۃ من جوھر او کم او کیف او غیر ذلک ان کانت
ماخوذۃ من مقولۃ اخری فلا یلزم صدق المقولتین المتباینین علی واحد بالذات وبھذا یندفع
سقط اعتراض اخر ھو انا اذا تصورنا القضیۃ ثم صدقناھا فالتصور والتصدیق تعلقا بشیء
واحد مع انھما نوعان متباینان قسمان للعلم وجہ السقوط ان العلم الحقیقی الذی ینقسم الی التصور
والتصدیق ھو الحالۃ الادراکیۃ وھی لا تتحد مع المعلوم فالتصور والتصدیق اللذان ھما قسمان
للحالۃ الادراکیۃ متباینان بالذات لا یتحدان مع معلومیتہا فکیف یلزم اتحادھما والعلم بمعنی
الصورۃ العلمیۃ علم مجازی یتحد مع المعلوم فالمتباینان لا یتحدان والمتحد مع المعلوم لیس متباینا لانہ
لیس بعلم فلیس تصور حقیقۃ ولا تصدیق ثم اعلم ان الماھیۃ جوھریۃ کانت او عرضیۃ لامکانہا
محتاجۃ الی العلۃ الجاعلیۃ فالامکان کان علۃ الحاجۃ فالممکن ذو لاہ لکان واجبا بالذات فلا حاجۃ
الی العلۃ لان الوجود حاصل لہ بنفسہ فلا یفید العلۃ ثبتہ واما ممتنعا فلا یقبل الوجود فلا یفید
العلۃ ایضا فحینئذ ان لم یکن محتاجا الی العلۃ فوجودہ حین ما وجد بلا علۃ فیلزم الترجیح
بلا مرجح بمنشا الحاجۃ الی العلۃ وھو یساوی بسبب الوجود والعدم الی الماھیۃ الممکنۃ دفعا للترجیح
بلا مرجح وھو نفس الامکان فثبت ان منشا الحاجۃ الی العلۃ الامکان حینئذ ان کان عبارۃ عن کیفیۃ عارضۃ
للنسبۃ بین الوجود والماھیۃ فالمحتاج الی العلۃ بالذات ھو مفاد القضیۃ وھی ان الممکن موجود
فی الخارج ولا یخفی ان اثر الجعل ومتعلقا بالذات ما یکون محتاجا بالذات ھو نفس ماھیۃ الممکن و

والمشاؤن لما ذهبوا الی الاول قالوا بالجعل المؤلف معناه ان اثر الجعل ای العلة الفاعلة مفاد الهیئة التراکیبیة الحملیة هی ان الممکن موجود والاشراقیون لما ذهبوا الی الثانی قالوا بالجعل البسیط ای اثر الجاعل ومتعلقه بالذات نفس ماهیة الممکن والوجود یتبع ذلک فاذا افاض العلة نفس الممکن انتزع منه الوجود لان الوجود ومفاد الهیأة التراکیبیة اثر الجعل بل متعلقه ثانیا وبالعرض فالنزاع بین الجعل البسیط والمؤلف مبنی علی النزاع فی ان الامکان نفس الممکن او کیفیة النسبة —

تمت

الرسالة المنتسبة الی المولی العلامة کمال الملة والدین السهالوی رحمة الله تعالی علیه

هذه الرسالة فی انتاج الشکل الرابع

بسم الله الرحمن الرحیم

اعلموا ایها الاحلام ان اکثر المنطقیین کالعلامة التفتازانی ومن تبعه وهو الفاضل البهاری وغیرهما غفوا فی اسفارهم شرط الشکل الرابع ایجابهما مع کلیة الصغری واختلافهما مع کلیة احدهما بیانه یشترط فی انتاج الشکل الرابع بحسب الکم والکیف احد الامرین اما ایجابهما مع کون الصغری کلیة واختلافهما فی الایجاب والسلب مع کلیة احدهما فالضروب المنتجة بهذا الشرط ثمانیة الاول الصغری موجبة کلیة والکبری موجبة کلیة الثانی الصغری موجبة کلیة والکبری موجبة جزئیة الثالث الصغری سالبة کلیة والکبری موجبة کلیة الرابع الصغری موجبة کلیة والکبری سالبة کلیة الخامس الصغری موجبة جزئیة والکبری سالبة کلیة السادس الصغری سالبة جزئیة والکبری موجبة

كلية السابع الصغرى موجبة كلية والكبرى سالبة جزئية الثامن الصغرى
سالبة كلية والكبرى موجبة جزئية وسقطت ثمانية الاول الصغرى موجبة جزئية
والكبرى موجبة كلية الثاني الصغرى موجبة جزئية والكبرى موجبة جزئية
الثالث الصغرى سالبة كلية والكبرى سالبة كلية الرابع الصغرى سالبة جزئية
والكبرى سالبة جزئية الخامس الصغرى سالبة كلية والكبرى سالبة جزئية السادس
الصغرى سالبة جزئية والكبرى سالبة كلية السابع الصغرى موجبة جزئية والكبرى سالبة
كلية الثامن الصغرى سالبة جزئية والكبرى موجبة جزئية وبعضهم كصاحب مختصر
الميزان ماذهب الى هذا الشرط لعله اراه حسنا لان بيان انتاج هذه الضروب المشروطة
بهذا الشرط بالخلف او بعكس الترتيب ثم النتيجة او بعكس المقدمتين او بالرد الى الثاني
بعكس الصغرى والثالث بعكس الكبرى لا يجري في كل الضروب الثمانية على سبيل اليقين بل
يجري في البعض على طريق القطع وهي خمسة من الثمانية المقبولة عند الاكثر وفي البعض على
سبيل الشرط والشك وهي ثلثة باقية بعد الخمسة لان الخلف يجري في الاول والثاني والثالث
والرابع والخامس دون البواقي والعكس يجري في الاول والثاني والثالث والثامن ايضا ان
عكست السالبة الجزئية كما اذا كانت احدى الخاصتين ان ليس فليس وعكس المقدمتين
يجري في الرابع والخامس لا غير والرد يجري في الثالث والرابع والخامس والسابع ايضا
ان عكست السالبة الجزئية والا فلا وعكس الكبرى في الاول والثاني والرابع والخامس و
السابع ايضا ان عكست السالبة الجزئية دون البواقي كذا افاد الفاضل اليزدي غيره فبان

بالامرية اجزاء الدليل فى هذه الثلثة الاخيرة على سبيل الريب نقيض القطع فى الخمسة
المتقدمة على منهاج اليقين نقيض الريب لعله وجد فى هذه الثلثة الاخيرة الاختلاف
الموجب للعقم من حيث المقدمات البسيطة مع وجود شرط الاكثر فان بعض الحيوان
ليس بانسان وكل فرس وناطق حيوان ينتج فى الاول صدق السلب فى الثانى صدق الايجاب
وكذا لاشئ من الانسان بفرس وبعض الحيوان ناطق انسان فان الصادق فى الاول
الايجاب فى الثانى السلب بل ذهب الى شرط الموجب لليقين الايجاز وعدم الاختلاف
الموجب للعقم عدم اجتماع السلب والجزئية فرفعناه بشرط الشكل الرابع عدم اجتماع
السلب والجزئية لا فى مقدمة ولا فى مقدمتين الا اذا كانت الصغرى موجبة جزئية
فلا بد ان يكون الكبرى سالبة كلية فيجتمع السلب فى هذه الحالة فبهذا الشرط سقط احد عشر
من ستة عشرة ضروب بقيت خمسة والقرينة الصريحة على هذا الشرط قوله اذا كانت
الصغرى موجبة جزئية فلا بد ان يكون كبرى سالبة كلية انتهى لان الاستثناء ينطبق على
هذا الشرط ولا ينطبق على الشرط الذى ذكره اكثر المنطقيين كما هو ظاهر عند ارباب العلوم
واما شرط الشكل الرابع بعد اجتماع الكليتين فيه فما ذهب اليه احد وايضا يخرج بهذا
الشرط الضروب الثلث من الثمانية المنتجة المقبولة عند الاكثر ومن الخمسة المقبولة عند
صاحب المختصر فيبقى الخمس والاثنان هذا لا يخفى عند التحرير وايضا بنا فى وجود هذا الشرط
اى عدم اجتماع الكليتين فيه الاستثناء المذكور لان فى المستثنى بيان موجبة جزئية و
سالبة كلية فمن اين يجتمع فيه الكليتان فكيف الاستثناء فمن تبع هذا الشرط فهو بعدم

تدبرہ لایعدم علمہ ویمکن الاختصار من السلب والجزئیۃ بھذہ العبارۃ شرط عدم اجتماع
الحصتین فیہ اذا اریدت بالحصتین حصۃ السلب وحصۃ الجزئیۃ وباللام لام العھد و
الا فلا وھکذا بالسین مثاب الصاد ومعجما الخاء المنقوطۃ مقام الحاء ولکن الذھن لایتبادر
الی مقصودھما بل یتشوش فی المختصر الذی یتبادر الذھن الی مقصودہ ولایتشوش العقل فی
ادراک معنی ما ذکرناہ ای عدم اجتماع السلب الجزئیۃ فیہ غنی ھذا البیان بعون اللہ المستعان
احقر خلائق اللہ الولی محمد علی بن مفتی یار محمد الدکنی الملیابادی مولدا والاسلام ابادی
مسکنا فالحمد للہ الذی علمنی الصحیح والصلوۃ علی محمد الذی نطق الفصیح فقط

خاتمۃ الطبع

الحمد للہ الذی شرح صدور العالمین بتصورات دقائق الحکمۃ وروح قلوب العارفین
بتصدیقات انوار الحقیقۃ والصلوۃ والسلام علی من علم العرفاء والعلماء بطرق النقیۃ علی
آلہ واصحابہ حماۃ مآثر ملتہ الحنیفیۃ ومھداۃ مراسم شرعتہ البھیۃ اما بعد این مجموعہ بنیت
رسائل منطق بعد تصحیح وازالۂ اغلاط ومحوزوائد وافراط بماہ جنوری سنہ ۱۹۱۲ء محرم سنہ ۱۳۲۹ھ
در مطبع مجیدی واقع کانپور حسب ایمای الحاج المولوی محمد سعید صاحب
حفظہ اللہ تعالی عن شر النوائب باہتمام راجی رحمۃ ربہ الوحید محمد عبد المجید حلیۃ اختتام
وپیرایۂ انتظام دربر کشیدہ مطبوع طبائع مشتاقان گردید

To: www.al-mostafa.com